

FIKH'IN BİLİMLEŞME SÜRECİNDE MUHÂLİF MEVÂLÎ FIKHI İLE TEPKİSEL ARAP FIKHI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Nuri Güler*

Atıf@ Güler, M..N., (2017), Fikh'in Bilimleşme Sürecinde Muhâlif Mevâlî Fikhî İle Tepkisel Arap Fikhî, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 37, s. 153-194.

Özet

Günümüz Fıkıh Bilimi'nin anlaşılması için, İslâmî bilimlerin İlk Halîfeler ve Emevîler devrinden başlayıp, Abbâsîler devrinde devâm eden İlim olma sürecinde Fikh'in ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili ayrıntılara ait sağlıklı tespitlere ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Bu amaçla Makale, "*Fikh'in Bilimleşme Sürecinde Muhâlif Mevâlî Fikhî ile Tepkisel Arap Fikhî*" araştırma konusu edinmiştir. Konunun çözümlenmesi, ilk dönemdeki fikhî gelişmenin seyrine uygun yapılmıştır. Makale, önce, bütün ilimlerde olduğu gibi muhâlif olarak çıkan Fikh'i geliştiren Mevâlî'nin Fikhî'nı, sonra, bu Mevâlî Fikhî'na karşı tepkisel oluşturulan Arap Fikhî'nı incelemiştir. Burada, Mevâlî, "*çeşitli milletlerden Arap olmayan müslümanlar*" anlamında kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap, Mevâlî, el-Ahrâr, Hamrâ, Abd, Emevî, Abbâsî, Şu'ûbiyye, Fıkıh, Re'y, Ashâbu'l-Hadis, Bid'at, Nahiv, Lahn, Kıyâs, İllet, Âmil, Ma'mûl.

Abstract

In order to understand the science of jurisprudence today, it began to feel the need for proper fixation of the details related to the emergence of jurisprudence and its development during the process of the formation of Islamic science, which began from the era of the early caliphs and Umayyad and continued in the Abbasid era. For his purpose, the article took the subject of research in the jurisprudence of the opposing proverb and the interactive Arabic jurisprudence sciences. The subject was analyzed according to the course of jurisprudence development in the first period. The article has been studied first in the jurisprudence, which shows the contrary as it is in all sciences and developed by the pro, and then study the

---

* Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, mnguler@harran.edu.tr

jurisprudence, which is the Arabs against the jurisprudence of the pro-reaction. The term “Muslims of non-Arab peoples” was used here.

Key Words: The Arabs, Loyal, Free, Slave, The Umayyad, The Abbasid, Populism, Jurisprudence, The opinion, The owners of Hadith, The innovation, Grammar, Measurement, The bug.

Giriş

Fıkıh, her Müslümanın hayatını bütün yönleriyle düzenleyen Allah'ın tüm emir ve nehiyelerini içine almaktadır. Fıkıh'ı anlamadan İslâm'ı anlamak imkânsız görülmektedir.¹

Câhiliye döneminde, âile, şahıs, mîrâs ve ceza hukukunda “hakem”e başvurulmaktadır. “Hakem Kararı”, infazı mümkün bir hüküm değil, hakkın beyanı olmaktadır. Hakemler, “geleneği (teamülü, emsâli)” hem tatbik etmişler, hem de geliştirmişlerdir. Araplar'ın imkânsızlıklar içinde bulunuşları, yenilik ve tecrübe için kendilerine bir imkân vermemektedir. Araplar'a göre, atalar tarafından yapılan her şey, taklit edilmeye layıktır. İşte, Araplar'ın bu muhafazakârlıkları ifadesini “teamül (emsâl)” fikrinde bulmuştur.²

İslâm da hakemliği devam ettirmiştir. Kur'ân, Hz. Muhammed'in hakemlik faaliyetini “hakeme” fiilini kullanarak, 4. En-Nisâ sûresi 65. âyette şöyle bildirmektedir: “Hayır! Rabbinde andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapmadıkça iman etmiş olmazlar...: فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ”. Hakem olan Hz. Muhammed'in hükmü için de, Kur'ân “kadâ” fiilini kullanmaktadır. Bunu da, yine 4. En-Nisâ sûresi 65. âyette şöyle açıklamaktadır: “...Sonra da verdiğin hükme içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedi[kçe iman etmiş olmazlar.]: ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا”.

Araplar'ın eski “hakem usulü”, Kur'ân tarafından tadîl ve ikmâl edilmiş bir şekilde, Resûlullâh devrinde uygulanmıştır. Araplar nezdinde artık, hakemlerin seçildiği kimseler, “İslâm Toplumu”ndan olmaktadır. Necrân'lular, dînî, hukûkî ve adlî alanda özerktiler. Hz. Muhammed'den, “Aramızda ihtilâfa düştüğümüz konularda hüküm verecek bir kâdı gönder.” demişlerdir. Hz. Muhammed de, onlara Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ı göndermiştir.³

¹ Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, Çevirenler: Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara 1986, s. 9.

² Joseph Schacht, s. 18, 21-22, 26-27, 28.

³ İbn Hişâm (ö.218 / 833), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Tahkik: Mustafâ es-Sekâ, İbrâhîm el-Ebyârî, 'Abdulhafîz Şelebî, el-Kismu'l-Evvel, Turâsu'l-İslâm, Yer Yok, Tarih Yok, s. 583-584.

Râşid Halîfeler devrinde (632-661) de “*hakem usulü*” devam etmiştir. Sıffîn’de, Ehlu’l-Kûfe ve Ehlu’ş-Şa’m arasındaki ihtilâfta da Ebû Mûsâ el-Eş’arî ile ‘Amr b. el-‘Âs el-Kureşî hakem olmuşlardır.¹

Râşid Halîfeler döneminde Fukahâ, boş zamanlarda ya ferdi veya fikir arkadaşları ile münakaşalarında konuya yeterince ilgi duyan kimselerden meydana gelmeye başlamıştır. Râşid Halîfelerin sonuna doğru, İslâm toplumu siyâsî tefrikayla parçalanmış ve Hâricîler’de, İbâzî Fıkhı ile Şi’îler’de, İsnâ Aşeriyye Fıkhı görülmeye başlanmıştır.²

Araplar’ın “teamül (emsâl)” fikri de kendini, Kitâb’ın ve Hz. Muhammed’in sünneti anlamında “teamül (emsâl)”e dayanan Şehirlerin Fıkıhları, yani Emsâr Fıkıhları olarak sürdürülmüştür.³ Râşid Halîfeler döneminde, toplumunun çoğunluğu bu “sünnet”e dayanan fıkha bağlı kalmışlardır.⁴ Bu fıkıh, İdâre’ye değil, İdâre bu fıkha uymakta ve toplum fıkha göre yönetilmektedir. Halîfeler, sahâbenin âlimlerini yanlarından uzaklaştırmamaktadırlar. Halk, bu devirde yöneticeleri denetlemekte, fıkha uymayan tasarrufları olursa buna karşı çıkmaktadır. Bu devirde fukahânın otoritesi son derece egemendir.⁵

Hicrî I. yüzyılın ortalarında, Râşid Halîfelerden sonra İslâm Âlemi’nde Emevîler hilâfete gelmişlerdir. Emevîler döneminde (661-750), İslâm’ın ilk dönemindeki hakemliğin yerini kâdılar almıştır. Ancak, hakemin aksine onlar Emevî halîfeleri ve vâlîleri tarafından tayîn edilmektedir. Kâdının kazai faaliyeti yalnız Müslümanlara şâmil olmaktadır. Müslüman olmayan tebaa ise kendi hukuki müesseselerini muhafaza etmiştir. Bu ilk kâdılar kendi kanaatlarına, “re’y”lerine göre hüküm vermişlerdir. İşte, Emevîler devrinde kâdılar ile Şa’m’da bir Fıkıh gelişmeye başlamıştır; ancak, bu Fıkıh, ilk kazaî kararın muteberliği demek olan “kazaî emsal”ler üzerine kurulmamıştır.⁶

Emevîler zamanında, Hicrî II. yüzyılın başlarında, yaklaşık 715-720 yıllarından itibaren mütehasısların (uzmanların) kâdı olarak atandığı görülmektedir. Bu mütehasıslar, bir takım dindar kimselerdirler. Dine karşı duydukları ilgi, kendilerini, ferdi içtihatla İslâmî bir hayat yaşamaya sevk etmiştir. İslâm’a göre bir hayat tarzını istikrârlı bir şekilde yaşadıklarından, halk ve hükümdarların yanında itibar ve otoriteleri vardır. Ayrıca onlar, kendilerine başvuran dindaşlarına doğru hareket şekli

¹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310 /923), *Târîhu’t-Taberî, Târîhu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, el-Cuz’u’l-Hâmis, Tahkîk: Muhammed Ebû’l-Fadıl İbrâhîm, et-Tab’atu’s-Sânî, Dâru’l-Ma’ârif, Mısır, Tarih Yok, s. 53-54.

² Joseph Schacht, s. 32, 37.

³ Joseph Schacht, s. 40-41.

⁴ Joseph Schacht, s. 18, 21-22, 26-27, 28.

⁵ Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 160.

⁶ Joseph Schacht, s. 34-36.

hakkında tavsiyelerde de bulunmaktadır. Bunlar, gerçekte İslâm'ın ilk müftileridirler.¹

Şam'da Emevîler, idârî eylemlerini, Kur'ân'ı ve Sünnet'i, tayin etmiş oldukları müşâvirleri ve memurları vasıtasıyla kendilerine göre yorumlamışlardır. İşte o dönemin otorite ilim adamları bunun karşısında yer almış ve Emevîlerin idârî tatbikatına karşı İslâmî muhâlefeti temsil etmişlerdir. Bu şekilde, Medine'de toplanmış olan dînî topluluğun önde gelenleri, Medîne Fıkhı'nı tesis etmeye başlamışlardır.²

Çoğu zaman onlar, uygulanan kuralların Kur'ân'a ve genellikle İslâmî kurallara uyup uymadığına önem vermekte ve halkın hoş olmayan birçok tatbikatlarını bildirdikleri gibi, hükümetin icraatını da tenkit etmektedirler. Bu dindar mutahassis kimseler sayıca ve birbirleriyle irtibat bakımından önem kazanınca, Hicrî ikinci yüzyılın ilk yarısında fukahâ (hukukçular) olarak halktan ayrılmış özel şahsiyetler olmaya başlamışlardır.³

Bunlar, Medîne'de Saîd b. el-Museyyeb (ö. 91/ 710), Urve b. ez-Zubeyr (ö. 97 /712), el-Kâsim b. Muhammed (ö. 102 /720), Hârice b. Zeyd (ö. 100 /718), Ebû Bekr b. Abdirrahmân (ö. 94 /713), Suleymân b. Yesâr (ö. 107 /725), Ubeydullâh b. Abdillâh b. Utbe (ö. 98 /716) olmak üzere el-fukahâ'u's-seb'a'dır. Ayrıca, Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm (ö. 120 /738), Ebû Ca'fer b. Muhammed b. Alî (ö. 117 /735), Rabî'atu'r-Re'y (ö. 136 /753), ez-Zuhrî (ö. 124 /742) sayılmaktadır. Mekke'de, Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 97/712), Mucâhid (ö. 100 /718), İkrime (ö. 150 /767), Sufyân b. Uyeyne (ö. 198 /813)'dir. Basra'da, Hasanü'l-Basrî (ö. 110 /728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728), Katâde (ö. 118/736)'dir. Kufe'de, Alkama b. Kays (ö. 62 /682 m.), Surayh b. el-Hâris (ö. 78/679), Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63 /683), Abdurrahmân b. Ebî Leylâ (ö. 148 /765), İbrâhîm en-Nehâ'î (ö. 96 /714), Sa'îd b. Cubeyr (ö. 95/714), Hammad b. Ebî Suleymân (ö. 120 /738)'dir. Şam'da, Mekhûl (ö. 116 /734) , 'Umer b. Abdilazîz (ö. 101 /720)'dir. Mısır'da el-Leys b. Sa'd (ö. 175 /791)'dir.⁴

Bu fukahâ'dan Medine hariç diğerlerinin hemen hemen tamamı Mevâlî'dirler. Medine'de ise, bu yedi fakihin öne çıkarılması da, Arap kökenli olmalarındandır. Nitekim Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'den şöyle rivâyet edilmektedir: *"Abadile öldükten sonra her tarafta fıkıh, Medine hariç, mevalinin elindeydi. Yüce Allah, Medine'yi öteki beldelerden ayırarak ona*

¹ Joseph Schacht, s. 38.

² Joseph Schacht, s. 44; İrfan Aycan, Mahfuz Söylemez, Ramazan Altınay, Fatih Erkoçoğlu, Nizamettin Parlak, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003, s. 44.

³ Joseph Schacht, s. 37, 38-39.

⁴ Hayreddin Karaman, s. 166.

Kureyşli bir fakîh nasib etti. Medine fakîhi Said b. Müseyyeb tartışmasız Arap aslındandır.”¹

Emevîler zamanında, Mevâlî'nin islâmî ilimler ve Fıkh ile ilgisi, dîvânların Araplaşması döneminde, onların kültürel ve dilsel olarak Araplaşması ile başlamıştır.² Diğer ilim adamlarında olduğu gibi, Fukahâ'nın çoğu da Mevâlî'den olan kimselerdir. Bu kimselerin tamamı da sahip oldukları Fıkhî sahâbeden almışlardır.³

Böylece, Araplar'ın “teamül (emsâl)” fikri, Mevâlî Fukahânın Şâm'da, Medîne'de, Basra'da ve Kûfe'de ortaya koydukları Kitâb'ın ve Hz. Muhammed'in “sünneti” anlamında “teamül (emsâl)”e dayanan Şehirlerin, yani Emsârın Mevâlî Fıkhîleri olarak ortaya çıkmıştır.⁴ Emevîler, şehirlerdeki bu Fıkh çıkışlarından etkilenmiştir. Oluşum sonrası Fıkh'ın gelişim sürecinde, Emevîlerin, Medîne'de Araplar'ın geliştirdiği Fıkh'a önem verdiği ve Basra ile Kufe'de Mevalinin geliştirdiği Fıkh'a ilgi göstermediği görülmektedir.⁵

Emevîler devrinde, Şa'm'daki Fıkh, yönetime uymaya başlamıştır. Yönetime ise keyfilik ve topluluk menfaati hâkim olmuştur. Bu sebeple, İslâm Âlemi'nde görüş farklılıkları çoğalmış ve derinleşmiştir.⁶

Emevîler, Arap olmayanları Araplar'dan daha düşük bir statüye koymuşlar ve onları yöneticilik ile komutanlıktan uzak tutmuşlardır. Bazen de onlara Araplar'dan fazla vergi yüklemişlerdir. Ama İslâm, Müslümanlar arasında eşitliğe çağırılmaktadır. İslâm'ın bu çağırısı, Mevâlî için bir karşı çıkış, bir direniş zemini olmuştur. Bazı Fukahâ da bu İslâmî zeminde onları desteklemiştir.⁷ Böylece, Mevâlî veya Arap olmayanlar, İslâmî akımla kaynaşmışlar. Bu şekilde, İslâm toplumunda etkilerini artırmışlardır.⁸

Hicrî II. yüzyılda, Abbâsîler'in başlangıcında Basra ve Kûfe gibi göç yurtları artık yerleşik topluluklar olmuşlardır. İslâmî kültürün canlandığı ilk merkezleri teşkil etmeye başlamışlardır. Bu yeni şehirlere göç edenlerin büyük kısmını, Mevâlîler oluşturmuştur. Buralarda, Kur'ân, Tefsîr, Hadîs, Fıkh, Dil ve Târîh alanlarında çalışmalar yapan düşünce çevreleri ortaya çıkmıştır. İslâm ilimlerinin temelleri, Mekke ve Medîne'de değil, bu göç yurtlarından dönüşmüş yerleşik merkezlerde atılmıştır.⁹

¹ İbn Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643 h./ 1245 m.), *'Ulûmu'l-Hadîs*, Tahkîk: Nûruddîn 'Itr, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1986, s. 404.

² 'Abdu'l-Azîz ed-Dûrî, *Mukaddime fî Târîhi Sadri'l-İslâm*, Beyrût 1960, s. 74.

³ İrfan Aycan ve arkadaşları, s. 45.

⁴ Joseph Schacht, s. 40-41.

⁵ Joseph Schacht, s. 44.

⁶ Hayreddin Karaman, s. 160.

⁷ 'Abdu'l-Azîz ed-Dûrî, *Mukaddime fî Târîhi Sadri'l-İslâm*, s. 65-66.

⁸ 'Abdu'l-Azîz ed-Dûrî, *Mukaddime fî Târîhi Sadri'l-İslâm*, s. 62-63.

⁹ 'Abdu'l-azîz ed-Dûrî, *Mukaddimetun fî't-Târîhi'l-İktisâdiyyi'l-'Arabî*, Beyrût 1968, s. 37, 38, 41.

Tek bir âlimin düşüncesi ve çabasıyla kendini gösteren düşünce çevreleri, çok sayıdaki âlimin ortak ve bir diğerini tamamlayan çabası üzerine yükselen ilmi çevrelere dönüşmüştür.¹

İslâm Âlemi'nde fikir ve ilim mahsulleri, ekseriyetle Arap olmayan Müslümanlar tarafından yazılmıştır. Kur'ân dili, Hilâfet'in resmî dili ve aydınların şiiir dili Arapça'dır. İslâmiyet, eski kültür sâhibi kavimler arasında yayılınca, bunlara mensup olan fertler, fikir ve ilim işlerinde bedevî Araplar'a üstün gelmişlerdir.² İslâm ilimlerinin ortaya çıktığı dönemde, fakihlerin Arap olmayanlar arasından yetiştiği bildirilmektedir.³ İlk büyük fukahâ arasında sayılan Basra'da Hasan b. Ebî'l-Hasan ve Muhammed b. Sîrîn, Mekke'de 'Atâ b. Ebî Rebâh, Mucâhid b. Cubeyr, Sâ'id b. Cubeyr, Suleymân b. Yesâr, Medîne'de Zeyd b. Eslem, Muhammed b. el-Munkedir, Nâfi b. Ebî Necîh, Kubâ'da Rabi'atü'r-Rey, İbnu Ebî Zenâd, Yemen'de Tâvûs ve oğlu İbn Munebbih, Şâm'da Mekhûl hep Mevâlî'den, yani Arap olmayan Müslümanlar'dandırlar.⁴

İslâm Tarihi'ni genel hatlarıyla kronolojik olarak ortaya koyan çalışmalar, Hicrî II. yüzyılın birinci yarısından itibaren, Abbâsîler'in Kitâb'a ve Sünnet'e uyma vadini yerine getirmeyip, Farslılar'a yakınlaşmasının Arap tepkisini doğurduğunu, Emevîler ile Mevâlî arasındaki çatışmanın, güçlü, şiddetli ve yeni bir biçimde Araplar ile Farslılar arasında bir çatışma olarak tekrar dirildiğini kaydetmektedir.⁵

Mevâlî Fukahânın Şâm'da, Medîne'de, Basra'da, Kûfe'de ve Bağdâd'ta ortaya koydukları Kitâb'ın ve Hz. Muhammed'in sünneti anlamında "teamül (emsâl)"e dayanan Şehirler (Emsâr)'in Fıkıhları'nın meşru'iyeti Araplar tarafından sorgulanmaya başlanmıştır. Şehirler (Emsâr)'in Mevâlî Fıkıhları'nın *Peygamber'in Sünnet'i*ni temsil ettiği iddiasında bulunmak yeterli görülmemiş ve bunların, Peygamber'in söz ve davranışlarının bizzat işitmeye ve görgüye dayanan rivâyetlerden ibâret olması ve güvenilir kişilerin kesintisiz isnâdı ile şifahî olarak nakledilmesi aranmıştır. Medine'de başlayan bu Arap tepkisi, İslâm Âlemi'nin diğer büyük şehirlerinde, bu merkezlerdeki Şehir Mevâlî Fıkhı'na karşı, Medîne ile temas halinde topluluklar olarak temsil edilen tepki, Arap Fıkhı'nı doğurmuştur. Bu Tepki Arap Fıkhı, bütün beşerî içtihad ve şahsî görüşlere yer vermemektedir. Muhâkeme ölçüsü, Şehir Mevâlî Fıkhı'na nispetle daha geridir. Tepki Arap

¹ 'Abdul'azîz ed-Dûrî, *Mukaddimetun fî't-Târîhi'l-İktisâdiyyi'l-'Arabî*, s. 38-39.

² M. Fuad Köprülü, "İslâmî İlimler, Tefsîr, Hadîs, Fıkh, Kelâm ve Felsefe, Tarih ve Coğrafya", W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Tercüme: M. Fuad Köprülü, Ankara 1973, s. 143.

³ Corcî Zeydân, *Târîhu't- Temedduni'l-İslâmî*, el-Cuz' u's-Sâlis, Dâru'l-Hilâl, Tarih Yok, s. 52-53.

⁴ Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rebbihi el-Endelûsî (ö. 328/940), *El-'Ikdu'l-Ferîd*, el-Cuz' u'l-Evvel, Tahkîk: Muhammed Sa'id el-'Aryân, Dâru'l-Fıkr, Tarih Yok, s. 74.

⁵ 'Abdu'l-Azîz ed-Dûrî, *Mukaddime fî Târîhi Sadri'l-İslâm*, s. 75, 76-77.

Fıkhî esas itibarıyla Fıkh'ı, Resûlullâh'ın hadislerinde açıklanmış olan hükümlere bağlamaya çalışmaktadır.¹

İlk Halîfeler ve Emevîler devrinden başlayarak, Abbâsiler zamanında büyük bir gelişme gösteren İslâm İlimleri'nin, III-IV / IX-X. asırlarda en parlak devrine ulaşmış olduğu bildirilmektedir.²

İşte, İslâm Âlemi'nde İslâm İlimleri'nin bu bilimleşme sürecinde, buraya kadar ana hatlarıyla verilmeye çalışılan Fıkh'ın ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili ayrıntılara ait sağlıklı tespitler³, günümüz Fıkh Bilimi'nin anlaşılmasında ve problemlerinin çözümünde büyük yarar sağlayacaktır. Bu amaçla, "*Fıkh'ın Bilimleşme Sürecinde Muhâlif Mevâlî Fıkhî ile Tepkisel Arap Fıkhî*" araştırma konusunu oluşturmuştur.

Araştırma Konusu'nun çözümü, ilk dönemdeki fikhî gelişmenin seyrine uygun yapılmıştır. Bunun için, makale, önce, muhâlif olarak ortaya çıkan Fıkh'ı geliştiren Mevâlî'nin Fıkh'ını, sonra, bu Mevâlî Fıkh'ına karşı tepkisel oluşturulan Arap Fıkh'ını incelemiştir. Burada, Mevâlî, "*çeşitli milletlerden⁴ Arap olmayan müslümanlar*" anlamında kullanılmıştır.⁵

Makalede, önce Araplar ile Arap olmayanların, başlangıçtan beri birbirlerine bakışları belirlenecektir. Sonra, Mevâlî'nin geliştirdiği Fıkh işlenecektir. İslâm Âlemi'nin önemli merkezlerinde, Hz. Peygamber'e inen vahyin cem'edilerek Mushaf'ta tedvîn edilmesi akibinden istinsâhlarının oralara gönderilmesi üzerine, bu istinsâhlarda Kur'ân Mushafları doğal olarak o vakitteki noktasız ve harekesiz Arap yazısıyla yazıldığından, Kur'ân'ı doğru anlamak işi, Kur'ân'ı doğru okumak işi ile beraber yürümüştür. Dolayısıyla, Arap Nahiv'nin oluşumu ile Fıkh'a ait oluşum beraber ortaya çıkmıştır. İşte burada bu Mevâlî'nin geliştirdiği Fıkh kısmında, Nahiv ile

¹ Joseph Schacht, s. 41-42, 45-46.

² M. Fuad Köprülü, "İslâmî İlimler, Tefsîr, Hadîs, Fıkh, Kelâm ve Felsefe, Tarih ve Coğrafya", *W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, Tercüme: M. Fuad Köprülü*, Ankara 1973, s. 142; Ahmet Yüksel Özemre, "İslâmiyet'te İlim", *Bilgi, Bilim ve İslâm I*, İSAV, İstanbul 1992, s. 41-42; İlhami Güler, "İslami İlimler ve Sosyal Bilimlerin İslamiliği Sorunu", *İslâmiyât*, Cilt 6, Sayı 4, Ekim-Aralık 2003, Ankara 2004, s. 19-20.

³ Karşılaştırınız: Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Fıkhü'l-İslâmî fî Sevbihî'l-Cedîd*, el-Cuz'ü'l-Evvel, Dimaşk 1967-1968, s. 171 paragraf 58; Hayreddin Karaman, s. 169 ve devamı.

⁴ Bu milletler, o zamanlar, başta *Farslar* olmak üzere, *Türkler, Rumlar, Asurîler, Arâmîler, Nabatîler* ve *Kiptîler* gibi, doğuda Çin sınırına, batıda Kuzey Afrika üzerinden Endülüs'e kadar genişleyen alanda yaşayan milletlerdir. Geniş bilgi için bakınız: Cemâl Cevdet, *el-Avdâ'u'l-İctimâ'iyye ve'l-İktisâdiyye li'l-Mevâlî fî Sadri'l-İslâm*, Ammân 1989, s. 154-214; Muhammed Bedî Şerîf, *es-Sirâ' Beyne'l-Mevâlî ve'l-'Arab*, Mısır 1954, s. 20-22; Mahmûd el-Mikdâd, *el-Mevâlî ve Nizâmu'l-Velâ mine'l-Câhiliyye ilâ Avâhiri'l-Asri'l-'Umevî*, Dimaşk 1988, s. 149-156; 'İmâd 'Alî 'Abdu's-Semî' Huseyn, *el-Mevâlî ve Davruhüm fî'd-Da'veti ilâ Allâhi Te'âlâ*, Beyrût 2004, s. 139-145; 'Abdu'l-Azîz ed-Dûrî, *Mukaddime fî Târîhi Sadri'l-İslâm*, Beyrût 1960, s. 68-69; Mustafa Kılıç, *Arab Edebiyatında Şuûbiyye*, İstanbul 1992, s. 37-38.

⁵ Arap olmayan müslümanlara "*mevâlî*" denilme nedeni ile ilgili görüşler için bakınız: Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996, s. 47-49.

gerçekleştirilen Fıkh'ın bu beraber oluşumu gösterilmeye çalışılacaktır. Arkasından, Arap tepkisinin oluşturduğu Fıkh'ın ortaya çıkışı ele alınacaktır. Sonuç'ta, Fıkh'ın seyrinin Fıkh Bilimi'ndeki görüntüleri üzerinde varılan yargılar sıralanacaktır.

Şimdi, Araplar ile Arap olmayanların birbirlerine bakışları ile ilgili anlatıma geçilebilir:

I. Araplar ile Arap Olmayanların Birbirlerine Bakışları

Burada, Araplar ile Arap olmayanların birbirlerine bakışlarının, İslâm'dan önce ve İslâm'dan sonra nasıl olduğu hakkında bir düşünce oluşturmak için, kaynaklardaki nakillerinden parça alıntılarla bir görüntü vermeye çalışılacaktır:

A. İslâm'dan Önce

İslâm'dan önce Araplar'ın, Fars ve Ermeni gibi Arap olmayan bazı halkları "*El-Ahrâr*" olarak adlandırdıklarını el-Ya'kûbî (ö. 284 / 897)'den öğreniyoruz.¹

El-Ya'kûbî Yemen Kralları'nı anlatırken, Seyf b. Zî Yezan b. Zî Esbah'ın Habeşî Ebrehe ile savaşında Kısra'nın yardımı ile Ebrehe'nin öldürülüp, ülkede kral olması üzerine hakkında Umeyye b. Ebî's-Salt'ın söylediği şiirde, Farslılar için "*Benu'l-Ahrâr*" tabirini kullandığını görmekteyiz. Bu adlandırmanın İslâmî dönemde de sürdüğüne tanık olunmaktadır: Abdülmelik b. Mervan'ın devrini el-Ya'kûbî anlatırken kardeşi Muhammed'in Ermeniler ile savaşında, bölge halkına "*el-Ahrâr*" denildiğini kaydetmektedir.²

Bu nakillerden anlaşılacağı üzere, Araplar, Fars ve Ermeni gibi Arap olmayan bazı halkları "*el-Ahrâr*" diye adlandırarak onlara olan bakışlarını belirtmektedirler.

Arap olmayan diğer halkların Araplar'a bakışına gelince, Farslılar'ın Araplar'a bakışını Tarih kaynaklarının naklettiği *Zî Kâr* olayında, Kısra b. Hürmüz'ün konuşmalarından çıkarmak mümkündür: Kısra, yazılarını çevirmek üzere, Yemen'li Hîre kralı el-Munzir'den bir Arap tercüman topluluğu istemiştir. El-Munzir de, İmrû'l-Kays oğullarından, hatîb ve şâir, Arapça ve Farsça yazan Udey b. Zeyd ve iki kardeşini göndermiştir. El-Munzir ölünce, Kısra, Hîre krallığına el-Munzir'in oğlu en-Nu'mân'ı

¹ Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih el-Kâtib el-'Abbâsî el-Ma'rûf bi'l-Ya'kûbî (ö. 284 / 897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, el-Mucelledu's-Sânî, Dâru Sâdir, Beyrût 1992, s. 272.

² Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih el-Ya'kûbî (ö. 284/ 897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Cilt I, el-Mektebetu's-Şâmîle, el-İsdâru's-Sânî, s. 78, 219 (Bundan sonra, "*el-Ya'kûbî*" şeklinde geçecektir.).

getirmiştir. 'Udey'in oğlu 'Amr da Kistrâ'nın tercümanı olmuştur. Kistrâ, bir câriye istemiş ve niteliklerini sıralamıştır. Bu nitelikte bir câriye bulunamamıştır. Kistrâ, bu isteğini, 'Amr b. 'Udey b. Zeyd'e söylemiş; o da, "Abd'in en-Nu'mân'da istediğinden var demiştir. Kistrâ, en-Nu'mân'dan evlenmek için kızını istemiş; En-Nu'mân da vermemiştir. Kistrâ öfkelenmiş ve şöyle demiştir: "Kaç 'abd, bundan daha büyük olur, sonra onun durumu helâk olur.". Bunun arkasından, Zî Kâr olayı gerçekleşmiştir. Bu olayda, Araplar, ilk defa Farslılar'a karşı zafer elde etmişlerdir. Zî Kâr olayının anlatımlarında, bu zaferin kendisinin Nübüvvet âlemeti olarak Allah'ın Araplar'a yardım etmesi ile gerçekleştiğini bildiren Hz. Peygamber'e ait rivâyetlere de yer verilmektedir.¹

Et-Taberî (ö. 310 / 922)'nin *Târîh*'inde, diğer halkların Araplar'a bakışını gösteren şöyle bir kayıt da vardır: Hz. Peygamber, "Fars Büyüğü Kistrâ"ya hitaplı yazısını, İslâm'a davet için Abdullah b. Huzâfe ile göndermiştir. Kistrâ yazıyı okuyunca, onu yırtmış ve şöyle demiştir: "O benim 'abd'im olduğu halde, bunu yazıyor!"²

Kistrâ'nın konuşmalarından anlaşılacağı gibi, Araplar'a bakış, Araplar'ın kendilerinin *Abd*'i, yani *Kulu*, *Köle*'si oluşudur. Demek ki, Farslılar, Araplar'ı "Abd (Kul, Köle)" görmekte ve böyle de adlandırmaktadırlar.

B. Resûlullâh Dönemi

Resûlullâh dönemindeki durumu belirlemek için de Kur'ân'a ve Hadîs'e başvurulup, Mevâlî kelimesinin kullanımı ve anlamlandırılması ile Mevâlî hakkındaki açıklamalardan Araplar'a ve Arap olmayanlara bakışın nasıl olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır:

1. Kur'ân'da Mevâlî

Hz. Peygamber dönemdeki durumu belirlemek için Kur'ân'a baktığımızda, Kur'ân'da, Mevâlî kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz. Bunlardan, "وَلِكُلِّ جَعَلْنَا مَوَالِي" ³ âyetindeki "mevâlî" kelimesinin kullanımı için,

¹ El-Ya'kûbî, I, 83, 87, 121; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310 / 922), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Cilt I, el-Mektebetu's-Şâmîle, el-İsdâru's-Sânî, s. 346, 351-353 (Bundan sonra, "et-Taberî, *Târîh*" şeklinde geçecektir.); Ebû'l-Hasan Alî b. el-Hasan b. Alî el-Mes'ûdî (ö. 346 / 957), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, Cilt I, el-Mektebetu's-Şâmîle, el-İsdâru's-Sânî, s. 122 (Bundan sonra, "el-Mes'ûdî" şeklinde geçecektir.); İzzuddîn Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed el-Ma'rûf bi-İbni'l-Esîr (ö. 630 / 1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Cilt I, el-Mektebetu's-Şâmîle, el-İsdâru's-Sânî, s. 166-169 (Bundan sonra, "İbnu'l-Esîr" şeklinde geçecektir.)

² Et-Taberî, *Târîh*, c. II, el-Mektebetu's-Şâmîle, el-İsdâru's-Sânî, s. 30. Ayrıca, et-Taberî'nin *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*'unun bu el-Mektebetu's-Şâmîle tab'ı dışında Matbaa tab'ı için de bakınız: Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, el-Cuz'u's-Sâlis, et-Tab'atu'l-ULâ, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1987, s. 247.

³ 4 en-Nisâ, 33.

“el-‘asabe (: *baba tarafından yakınlar*)” anlamı, “ *وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي* ”¹ âyetindeki kullanımı için de, “el-verise (: *vâris olmak*)” anlamı verilirken bu âyetler, Araplar ile Arap olmayanların birbirlerine olan bakışlarını belirlemeye yardım etmemektedirler.

Ancak “ *فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَمَوَالِيكُمْ* ”² âyetindeki “mevâlî” kelimesinin anlamı Araplar ile Arap olmayanların birbirlerine olan bakışlarına ait bir görüntü verebilmektedir. Çünkü âyet, “... *Eğer babalarının kim olduğunu bilmiyorsanız, bu takdirde onları dîn kardeşleriniz ve ‘mevâlî’ niz olarak kabul edin...*” anlamına gelecek mealıyla, Araplar’ın, Arap olmayanları kendilerine sığındıkları zaman onların aidiyetlerini bildiren bir ad bulamadıklarında “*el-Mevâlî*” diye adlandırmalarını onaylamaktadır.³ İşte bu onayla Kur’ân, İslâmî dönemde, Araplar ile Arap olmayanların birbirlerine olan bakışlarını göstermiş ve aynı zamanda belirlemiş olmaktadır.

2. Hadîsler’de Mevâlî

Resûlullâh’dan Araplar’ın Arap olmayanlara, yani “*Mevâlî*”ye bakışını gösteren birçok hadîs nakilleri vardır. Öyle ki, el-Buhârî (ö. 256 / 870), *es-Sahîh*’inde “*İstikdâ’u’l-Mevâlî ve’Sti’mâlîhim* ”⁴ adıyla bir “*Bâb*” açmıştır. Yine, el-Beyhakî (ö. 458 / 1066)’nin, *es-Sunenu’l-Kebîr*’inde “*İmâmetu’l-Mevâlî*”⁵ diye bir “*Bâb*” koymuştur. Et-Tahâvî (ö. 321 / 933) ise, *Muşkilu’l-Âsâr*’ında “*Beyânu Muşkilî mâ Ruviye ‘an Resûlillâhi sallallâhu*

¹ 19 Meryem, 5.

² 33 el-Ahzâb, 5.

³ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310 / 922), *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân (Tefsîru’t-Taberî)*, Cilt VIII, el-Mektebetu’s-Şâmile, el-İsdâru’s-Sânî, s. 270-271, Cilt XVIII, s. 143-145 (Bundan sonra, “el-Taberî, *Tefsîr*” şeklinde geçecektir.); Ebû’l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesîr (ö. 774 /1372), *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm (Tefsîru İbni Kesîr)*, Cilt II, el-Mektebetu’s-Şâmile, el-İsdâru’s-Sânî, s. 291; Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Beğavî (510 / 1116), *Me’âlimu’t-Tenzîl (Tefsîru’l-Bağavî)*, Cilt II, el-Mektebetu’s-Şâmile, el-İsdâru’s-Sânî, s. 205; Ebû’l-Fadil Şahâbu’d-Dîn Mahmûd b. ‘Abdillah el-Alûsî (ö. 1270 / 1853), *Rûhu’l-Ma’ânî fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî (Tefsîru’l-Âlûsî)*, Cilt IV, el-Mektebetu’s-Şâmile, el-İsdâru’s-Sânî, s. 38-39; Celâluddîn b. Kemâliiddîn es-Suyûtî (ö. 911 / 1505), *Ed-Durru’l-Mensûr fî’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr (Ed-Durru’l-Mensûr)*, Cilt III, el-Mektebetu’s-Şâmile, el-İsdâru’s-Sânî, s. 99.

⁴ “ *بَابِ اسْتِقْضَاءِ الْمَوَالِيَ وَاسْتِعْمَالِهِمْ* ” (Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî (ö. 256 / 870), *Sahîhu’l-Buhârî*, Cilt XXII, el-Mektebetu’s-Şâmile, el-İsdâru’s-Sânî, s. 101.).

⁵ “ *بَابِ اِمَامَةِ الْمَوَالِي* ” (Ahmed b. el-Huseyin el-Beyhakî (ö. 458 / 1066), *es-Sunenu’l-Kubrâ*, Cilt III, el-Mektebetu’s-Şâmile, el-İsdâru’s-Sânî, s. 89.).

'aleyhi ve selem min Kavlihi f'l-Mevâlî'"¹ adlı Resûlullâh'dan rivâyet edilen Mevâlî hakkındaki sözlerin problemini açıklamaya ait "Bâb"a yer vermiştir.

Bu bâblardaki rivâyetlerden birkaç örnek şöyledir:

"Ey Mevâlî topluluğu sizin en kötünüz Arap ile evleneninizdir. Ey Arap topluluğu, sizin de en kötünüz Mevâlî ile evlenenizdir."²

Resûlullâh'a kızlarımızı mevâlîlerimiz ile evlendirebilir miyiz? diye sordular. Bunun üzerine şu âyet inmiştir: "Ey İnsanlar! Doğrusu Biz sizleri bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi milletler ve kabileler halinde koyduk ki birbirilerinizi kolayca tanıyasınız. Şüphesiz, Allah katında en değerliniz, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır..."³. Resûlullâh da, Kureyş'li Kays'ın kızı Fâtîma'yı, mevâlîden Usâme b. Zeyd ile nişanlamıştır. Abdurrahman b. Avf'ın kızkardeşi de Bilâl ile evlenmiştir.⁴

Resûlullâh, bir fidye olayında, esir Arap için bir köle veya dört deveye, esir mevâlî için de iki köle veya sekiz deveye hükmetmiştir.⁵

Ebû Hureyre, Resûlullâh'ın yanında mevâlîyi andığında, Resûlullâh'ın, ben onlarda, kendimi sizde veya bir kısmınızda olduğumdan daha güvenli hissediyorum, dediğini, nakletmektedir.⁶

"Mevâlî, bu dîn için başta sizin onlarla savaştığınız gibi, onlar da geri dönüp sizinle savaşacaklardır."⁷

"Büyük harpler meydana geldiği zaman, Allah mevâliden bir askerî birlik gönderecektir. Onlar Araplar'dan, at bakımından daha çok ve silah bakımından da daha iyidirler. Onlarla Allah dinini kuvvetlendirecektir."⁸

Görüldüğü gibi, Resûlullâh'tan yapılan bu rivâyetlerde problem vardır; çünkü bazen "mevâlî" yerilir gibi görülürken, bazen de övülmektedir.

C. Hz. Ebû Bekir Dönemi

Hz. Ebû Bekir, döneminde Devlet'in fazla gelirlerini, büyük, küçük, hür, köle, kadın, erkek bir fark gözetmeksizin bütün müslümanlara eşit

¹ "Bab بیان مشکل ما روي عن رسول الله صلى الله عليه وسلم من قوله في الموالي" (Ahmed b. Muhammed b. Selâme Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321 / 933), *Muşkilu'l-Âsâr*, Cilt VIII, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî, s.75.).

² Ebû Nu'aym el-Esbahânî (ö. 430 / 1038), *Ma'rifetu's-Sahâbe*, Cilt XV, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî, s. 195.

³ 49 el-Hucurât 13.

⁴ Ahmed b. el-Huseyin el-Beyhakî (ö. 458 / 1066), *Ma'rifetu's-Sunen ve'l-Âsâr*, Cilt XI, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî, s. 283.

⁵ Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211 / 827), *el-Musanef*, Cilt XI, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî, s. 338.

⁶ Ebû Dâvud Suleyman b. Dâvud b. Cârud et-Tayâlisî (ö. 204 / 819), *el-Musned*, Cilt VII, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî, s. 109.

⁷ Et-Tahâvî, *Muşkilu'l-Âsâr*, c. VIII, s. 75.

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (ö. 273 / 886), *Sunenu'bni Mâce*, Cilt XII, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî, s. 109.

paylar halinde dağıtmıştır.¹ Buradan da, Araplar ile Arap olmayanların aynı tutulduğu anlaşılmaktadır.

D. Hz. Ömer Dönemi

Hz. Ömer ise, herkese İslâm'daki durumuna göre işlem yapmıştır. El-Ezrakî (ö. 250/ 865)², *Ahbâru Mekke'*de el-Hasan b. Muslim el-Mekkî'den şöyle bir nakilde bulunmaktadır: “Ömer b. el-Hattâb, Allah ondan râzı olsun, Nâfi' b. 'Abdi'l-Hâris el-Huzâ'î'yi Mekke'ye âmil kılmıştı. Nâfi', Ömer'e geldiği zaman, Ömer onu karşıladı. Sonra ona, kimi yerine Mekke halkı için bıraktın? diye, sordu. O da, İbn Ebzî'yi diye, cevap verdi. Ömer, Allah'ın halkına Mevâlî bir adamı mı âmil kıldın diyerek, kızdı. Öyle ki, oturduğu yeri sarsarcasına yerinden ayağı kalktı. Bunun üzerine, Nâfi' şöyle cevap verdi: Çünkü ben, İbn Ebzî'yi onlar arasında Allâh'ın Kitâb'ını en iyi okuyan ve Allâh'ın Dîni'ni en iyi bilen gördüm. Bu cevap, Ömer b. el-Hattâb'ı rahatlattı. O kadar ki yerine oturup, oturduğu yeri kaplıcasına yayıldı. Sonra şöyle dedi: Eğer böyle söylediysem, şüphesiz Allâh'ın Resûlu'nden, salât ve selâm ona olsun, şunu işittiğim içindir: Yüce Allâh, bazı kavimleri bu dinde yükseltir, bazılarını da alçaltır.”³

Hz. Ömer döneminde 'Atiyye payları, Resûlullâh'a akrabalık ve yakınlık derecesi ile İslâm'da öncelik ve kişinin İslâm için yaptığı hizmet esasına göre oluşturulmuştur. Hz. Ebû Bekir dönemindeki eşitlik yolu bırakılmıştır. Hz. Ömer, Resûlullâh'a karşı savaşanla, Resûlullâh'ın yanında düşmana karşı savaşanı bir tutmamıştır. Muhâcir ve Ensâr'dan Bedr harbine iştirak etmiş olanlarla Bedr savaşında bulunmayanları aynı görmemiştir. Yine o, İslâm'a önce girmişlerle, sonradan çeşitli vesilelerle müslüman olmuşları ayırmıştır. İşte bu ayırım, devletin fazla gelirinin dağıtımına da esas olmuştur.⁴

Ömer b. Hattâb, Araplar'ı, politik açıdan çökmeden önce sosyal açıdan çöken Acemler'le kaynaşmayan, asker, mücâhit bir Ümmet yapmak istemiştir. Bu yüzden Acemler'le kaynaşmayan askeri kampları inşâ etmiştir. Fakat Araplar aşamalı olarak Mevâlî'yle ve başkalarıyla ilişki

¹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm (ö. 182 / 798), *Kitâbu'l-Harâc*, Beyrût, Tarih Yok, s. 42; Ebû Ubeydi'l-Kâsım b. Sellâm (ö. 224 / 838), *Kitâbu'l-Emvâl*, Tahkîk: Muhammed Halîl Harâs, Beyrût 1986, s. 276-278; Celâl Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984, s. 92, 100-101.

² Muhammed Hamidullah, el-Ezrakî'nin ölüm tarihi olarak Hicrî 219 yılını kaydetmektedir (Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, Çeviren: Salih Tuğ, İstanbul 1980, s. 1220).

³ Ebû'l-Velîd el-Ezrakî (ö. 250 / 865), *Ahbâru Mekke*, Cilt III, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî, s. 28.

⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 42-47; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 235 ve sonrası; Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, s. 92-95, 101.

kurmuşlar, onların geleneklerinden, zevklerinden etkilenmişler ve Mevâlî'ye kapıları açmışlardır.¹

Bunlardan anlaşılacağı üzere, Hz. Ebû Bekir'e göre Hz. Ömer'de bakış değişmiştir. Araplar, Arap olmayanlardan ayrı tutulmuştur. Sonunda, Hz. Ömer'i, Arap olmayan Fârisî olan Ebû Lu'lu'e, Fârisî asîl bir aileden Hüzmüzan'ın azmettirmesiyle, öldürmüştür.² İşte, Hz. Ömer'e bu suikast, Mevâlî'nin, yani Arap olmayanların, özellikle Yahudî ve İranlıların, Hayber, Kâdisiyye, Medâ'in ve Celûlâ'nın³ bir intikamı olarak tasarlandığı söylenen suikast dizilerinin bir başlangıcı olarak kaydedilmektedir.⁴

E. Hz. Osman Dönemi

Hz. Osman da, devletin fazla gelirlerini, Hz. Ömer gibi dağıtmıştır.⁵ Buradan, onun da, Araplar ile Arap olmayanları aynı tutmadığı anlaşılmalıdır.

Hz. Osman da öldürülmüştür. Her ne kadar Arap kabîleler başrolde olsalar da, bu öldürmede de yine Mevâlî'nin eli olduğu söylenmektedir.⁶

F. Hz. 'Alî Dönemi

El-Hâris naklediyor: “ ‘Alî radiyallahu anh'in yanındaydım. İki tane kadın geldi. Ey Mü'minler'in Emîri, biz iki fakir ve miskin kadınız, dediler. ‘Alî radiyallahu anh, eğer doğru iseniz, üzerimizde ve durumu iyi olan her bir müslümanın üzerinde ödememiz gereken haklarınız vardır, dedi. Sonra bir adama buyurdu: O ikisi ile çarşımıza git ve her biri için bir kurre yiyecek ve üç elbise, rıda, himar ve izar al ve her birine atâ'dan da 100 dirhem ver, dedi. Tam arkamızı döndük gidiyorduk onlardan biri geldi. Şöyle dedi: Ey müminlerin emiri, Allâh'ın seni üstün tuttuğu ve şereflendirdiği şeyle beni üstün tuttu. ‘Alî radiyallahu anh sordu, Allâh beni ne ile üstün tuttu ve şereflendirdi? Kadın, Salât ve Selâm üzerine olan Allâh'ın Elçisi ile, dedi. Hz.

¹ 'Abdu'l-Azîz ed-Dûrî, *Mukaddime fî Târîhi Sadri'l-İslâm*, Beyrût 1960, s. 73.

² Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dînaverî (ö. 276 / 889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, el-Cuz'u'l-Evvel, Tahkîk: Taha Muhammed ez-Zeynî, Mu'essesetu'l-Halebî, Yer Yok, Tarih Yok, s. 26; Muhammed Huseyn Heykel, *el-Fârûk 'Umer Radiyallahu Anh*, el-Cuz'u's-Sânî, Beyrût 2007, s. 277. Hz. Ömer'in, bir köle Ebû Lu'lu'e, bir Mevlâ Hüzmüzan ve bir zimmî Hristiyan Cufeyne'nin içinde bulunduğu bir suikast sonucu öldürüldüğünü söyleyenler de vardır. Bunun için bakınız: Muhammed Bedî' Şerîf, *es-Sirâ' Beyne'l-Mevâlî ve'l-'Arab*, s. 31; Adnan Demircan, s. 67.

³ Bu yerler, Hz. Ömer döneminde fethedilmiştir. Bakınız: el-Belâzurî (ö. 279/ 892), *Fütûhu'l-Büldân*, Çeviren: Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 31-32, 364-379.

⁴ Muhammed Bedî' Şerîf, *es-Sirâ' Beyne'l-Mevâlî ve'l-'Arab*, s. 32.

⁵ Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverîdî (ö. 450 / 1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyetu'd-Dîniyye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1985, s. 251; Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, s. 102.

⁶ Muhammed Bedî' Şerîf, *es-Sirâ' Beyne'l-Mevâlî ve'l-'Arab*, s. 31; Mahmûd el-Mikdâd, *el-Mevâlî ve Nizâmu'l-Velâ mine'l-Câhiliyye ilâ Avâhiri'l-Asri'l-Umevî*, s. 175.

'Alî, doğru söyledin, dedi ve sordu: Ne demek istiyorsun? Kadın cevap verdi: Ben bir Arap kadınıyım ve o bir mevâlîdir. 'Alî radiyallahu anh, yerden bir şey aldı ve şöyle söyledi: İki levha arasında olanı okudum ve İsmâil'in oğlunun İshâk'ın oğluna üstünlüğünü görmedim, en küçük bir haşerinin kanadı kadar bile bir üstünlük bulamadım."¹

Bu olayda da görüldüğü üzere Hz. 'Alî, Hz. İsmâil'den sayılan Araplar ile Hz. İshâk'tan sayılan Arap olmayan Yahûdîler arasında fark gözetmemiş ve Hz. 'Alî döneminde², Hz. Ebû Bekir döneminde olduğu gibi herkese eşit pay verilmiştir. Hz. 'Alî, Hz. Ömer'in dağıtım sisteminden vazgeçmiştir.³ Bu durum karşısında, bazı Araplar, Mevâlî'ye kendileri kadar pay vermesini şikâyet etmişlerdir. Araplar ile Kureyş'in eşrâfını, Mevâlî'ye ve Aceme üstün tutmasını ondan istemişlerdir. Geçmişte mürted olan el-Eş'as b. Kays bile, Hz. 'Alî'ye şöyle demiştir: "Ey Mü'minler'in Emîr'i, bu hamralar,[yani Mevâlî] sana yakınlıkta bize üstün geldi."⁴

Buna rağmen, Hz. 'Alî de öldürülmüştür. Hz. 'Alî'nin öldürülmesi, Hâricîler'e yüklenmiştir. Ancak, Hz. 'Alî'nin öldürülmesinin, Hâricîler'in basit bir cezalandırması değil, planlanmış bir komplo olduğu da, nakledilmektedir. Öyle ki, bu komplo, Hz. Osmân'ın öldürülmesi komplosundan farklı değildir. Sadece, Hz. Osmân'ın öldürülmesinde başta Hürmüzan varken, Hz. 'Alî'nin öldürülmesinde Zazuveyh vardır. Aslında bu komplonun amacı üç Arap büyüğünü, 'Alî, Mu'âviye ve 'Amru'bnû'l-'Âs'ı ortadan kaldırmak olduğu bildirilmektedir. Eğer bu komplo başarıyla tamamlansaymış, Mu'âviye ve 'Amru'bnû'l-'Âs da öldürülmüş olacaktı.⁵

G. Emevîler Dönemi

Emevî devletinin bütün geleneklerinde tamamen Arap olduğu söylenmektedir. Hilâfet, vâililik, komutanlık ve kâdılık gibi yönetici görevleri Araplar'a aittir. San'at ve meslekler ise, mevâlîye aittir.⁶

Emevîler döneminde, siyasî ortamlar, kabile eşrafı ile bedevî çevreler, Mevâlî'yi, soy, yaratılış, din ve dil itibarıyla kendilerinden düşük

¹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî (ö. 279 / 892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, Cilt I, el-Mektebetu's-Şâmîle, el-İsdâru's-Sânî, s. 286.

² Hz. Alî dönemi ile ilgili geniş bilgi için bakınız: İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, c. I, s. 44-45; Celâlu'd-Dîn Abdurrahman es-Suyûtî (ö. 911 / 1505), *Târîhu'l-Hulafâ'*, Tahkîk: Muhammed Ebû'l-Fadil İbrâhîm, el-Kâhire 1975, s. 177.

³ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 278; el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 251; Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, s. 102.

⁴ Mahmûd el-Mikdâd, *el-Mevâlî ve Nizâmü'l-Velâ mine'l-Câhiliyye ilâ Avâhiri'l-Asri'l-Umevî*, s. 172; Demircan, s. 68.

⁵ Muhammed Bedî Şerîf, *es-Sirâ' Beyne'l-Mevâlî ve'l-'Arab*, s. 32-33.

⁶ Abdu'l-'Azîz ed-Dûrî, *Mukaddime fî't-Târîhi'l-İkdisâdiyyi'l-'Arabî*, Beyrût 1968, s. 41-42; Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İstanbul 1992, s. 48.

görmüşlerdir.¹ Arap olmadıkları için hakarete bulunmuşlardır.² Bir Mevlâ erkeğin bir Arap kızıyla evlenmesi kabahat sayılmıştır.³ Mevâlî'nin çoğalması karşısında şöyle görüşler öne sürmüşlerdir: *Bu hamrâ (mevâlî) çoğalmakta; onların bir kısmını öldürelim, bir kısmını da ticâret ve yol yapımında çalıştıralım.*⁴

Emevîler döneminde, genel olarak Araplar, Mevâlî'nin arkasında namaz kılmamışlardır.⁵ Yine bu dönemde şu gibi sözler yayılmıştır: “Üç şey önünden geçtiğinde namazı bozmaz: Eşek, Köpek ve Mevâlî.”⁶ Mevâlî, ordudaki hizmetleri esnasında, ğanimetten daha az pay alsın diye, at üzerinde değil, yaya olarak savaşa dâhil edilmiştir. Divânu'l-Cund'a, yani Askerî Maaş Defterleri'ne de kayıtlı değillerdir.⁷ Ömer b. Abdilaziz hariç Emevîler devrinde, Müslüman olduğu halde Mevâlî'den, cizye ve haraç alınmıştır.⁸

Bununla beraber, Emevîler'in Mervânîler döneminde Mevâlî'nin, genel görevler ve işlerde istihdâm edilmeye başlanıldığı görülmektedir. Mevâlî'ler, Harâc divânlarında görev almış, “kitâbe” ve “risâle” görevlerine de tayin edilmişlerdir. Mevâlî'den Ebû'z-Zu'ayzi'a, Abdulmelik'in yazışma kâtibidir. Hişâm'ın mevlâsı Sâlim b. Cebele halifenin yanında iyi bir konumdadır. Abdulhamîd el-Kâtib'in II. Mervân'ın yanında çok önemli bir yeri vardır. Endülüs'te Kut'u hezimete uğratan Târik b. Ziyâd da mevlâdır. Haccâc'ın yapım işlerinde çalışan Hayyân en-Nabtî ve doğu cephesi komutanı Mukâtil b. Hayyân en-Nabti de mevlâlidir. Son Emevî halifelerinden ikisinin annesi de câriyedir. Şâm ve Mısır'da mevlâ ile ilgili bir problem bulunmazken, Irâk ve Îrân'da problem vardır. Bu da, Îrân kaynaklı ulusal ve sosyal dürtülüdür.⁹

İşte, Emevîler devrinin geneli itibarıyla, Mevâlî'ye uygulanan baskı ve zulüm siyaseti, Emevî devletinin yıkılışına sebep olmuştur. Emevîler'in Araplık lehine ve bilhassa Mevâlî aleyhine olan taassupları, hattâ maaş, ganimet ve haraçtan hissedâr etmeksizin, onları yaya olarak savaşlarda kullanmaları karşısında, Mevâlî kendilerinde bir kuvvet gördüklerinde

¹ Julius Welhausen (ö. 1917), *Arap Devletleri ve Sükûtu*, Tercüme: Fikret Işıltan, Ankara 1963, s. 145.

² Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Dördüncü Cilt, Tercüme: Zeki Meğamiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1978, s. 158.

³ Mevâlî'nin Arap kızlarıyla evlenmesinin suç sayılması hakkında geniş bilgi için bakınız: Zeydan, c. IV, s. 161-165; Kılıçlı, s. 48-54; Demircan, s. 81-88.

⁴ Kılıçlı, s. 57-58.

⁵ Kılıçlı, s. 55; Demircan, s. 89-91.

⁶ Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rabbih el-Endelüsî, *el-İkdu'l-Ferîd*, el-Cuz'u's-Sâlis, Tahkîk: Muhammed Saîd el-'Uryân, Dâru'l-Fikr, Yer Yok, Tarih Yok, s. 326.

⁷ Welhausen, s. 116, 236; ed-Dûrî, *Târîhu'l-İkdisâdiyyi'l-'Arabî*, 42; Kılıçlı, s. 56.

⁸ ed-Dûrî, *Târîhu Sadri'l-İslâm*, Beyrût 1960, s.71-73.

⁹ 'Abdu'l-Azîz ed-Dûrî, *Mukaddime fî Târîhi Sadri'l-İslâm*, Beyrût 1960, s. 73.

Emevîler'e nefretlerini, kim Hilâfet için ayaklansa onu hemen desteklemekle göstermişlerdir.¹

Böylece, Araplar'ın, Arap olmayanlara onların üstünde farklı bir fitratla yaratılmış oldukları iddialarına karşı intikam tepkisi, “Şu'ûbiyye”² hareketini doğurmuştur. Emevîler'in katı idarelerinde kendini açıktan açığa gösterme fırsatı bulmamış bu hareket, Abbâsîler devrinde, Araplar ikbal mevkiinden düştüklerinde, özellikle el-Me'mûn'un, el-Emîn'e galibiyetinin ardından temsilcileriyle ortaya çıkmıştır.³

H. Abbâsîler Dönemi

Mevâlî'ye, Arap ile eşitlik sağlama ve yönetime katılma sözü veren Abbâsîler, el-Cezire'de bölge Arabının katılmayıp, denebilir ki sadece Mevâlî'nin desteklemesiyle, Emevîleri son başkentleri olan *Harrân*'da yıkarak, önce *Kûfe*'de *Ebû'l-Abbâs es-Seffâh* ile başlayan, ardından *Haşimîyye*, sonunda *Bağdâd*'da, kardeşi *Ebû Ca'fer el-Mansûr* (ö. 158 / 775) ile kuruluşu tamamlanan hanedanlıklarını 136-158 / 754-775 yılları arasında kurmuşlardır.⁴ İşte, bu şehirler, *Eski Mısır* ve *Eski Mezopotamya* kültürü yanında, Helen birliğinin başına geçip, 35 bin kişilik bir orduyla Asya seferine çıkan, Makedonya'dan Hindistan'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk kuran İskender (M.Ö. 356-323) ve ölümünden sonra imparatorluğu toprakları üzerinde generallerinin kurduğu, Ptolomeler, Antigonitler, Selevkoslar ile doğu ve batı kültürünün karışımı sayılan Helenistik kültürün yaklaşık M.Ö. 330 ile M.Ö. 30 arası 300 yıl sürdüğü bölgede yer almaktadırlar. Bu bakımdan, Grek ile Semitik kültürlerin sentezlendiği merkezler olmaktadır. Bu yüzden, buralarda *Arap Dili*'nden sonra gelen ikinci büyük dil, *Yunan Dil*'dir.⁵

¹ Zeydan, c. IV, s. 158-159, 165.

² *Şu'ûbiyye*, kendilerini insanların en üstünü kabul eden, buna karşılık başka etnik unsurları ikinci sınıf kabul eden Araplara karşı başlangıçta eşitlik iddiasında bulunan; ancak güç kazanınca Araplarla rekabete başladıkları gibi, eski idare ve medeniyetlerini de yeniden canlandırmaya çalışan Araplar dışındaki toplulukların (mevâlî) gerçekleştirdikleri, siyasî, edebî ve dinî faaliyetler bütünü ve bunları gerçekleştiren grupların oluşturdukları bir topluluktur (Adem Apak, “Şu'ûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı Ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şu'ûbiyyeye”, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2008, Cilt: VI, Sayı: 12, s.18).

³ Kılıçlı, s. 68-69.

⁴ Mehmet Azimli, “Bir Emevî Başkenti Harran”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Cilt I, Şanlıurfa 2006, s. 99-51; C. Brockelman, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, Çeviren: Neş'et Çağatay, Ankara 1964, s. 99-100; Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâmî's-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâ'î*, el-Cuz'u's-Sânî, Beyrût 1964, s. 19, 22-23, 362 ve sonrası.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 296-297; Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara 1988, s. 31-35; Mustafa Demirci, *Beytül-Hikme*, İstanbul 1996, s. 29.

Mevâlîler devlet makamında istihdâm edilmeye başlanmıştır. İranlı mevâlî Halid b. Bermek, vezîr yapılmıştır.¹ Arap olmayan Müslümanlara iyi davranmaya başlanmıştır. Halîfeler, Mevâlî'ye yakınlık duymayı ve onlara iyilikte bulunmayı birbirlerine vasiyet etmişlerdir.² Halîfelerin bu tutumu karşısında, Araplar'ın saf dışı bırakıldığı söylenemez.³ Ancak Araplar, Mevâlî'ye yakınlık duyulmasını hoş karşılamamışlardır. Bu tepkilerini, "Eyvâh, Devlet meğer köle ve mevâlînin Devleti imiş!" diye şiirleştirmişlerdir.⁴

El-Mu'tasım'ın halîfeliği ile, Türk Mevâlîler önde olmuşlardır. Onlar için Sâmerrâ şehri kurulmuştur. Bu dönemlerde, Araplar, Mevâlî'nin gözünde çok küçülmüşlerdir. Araplar'ı en hakir sözlerle anmaya başlamışlardır. O sıralarda, "Bir Araba bir parça ekmek at da başını kır." ve "Araplar'ın hiçbiri, yanında kendisine yardımcı olacak bir peygamber bulunmazsa bir muvaffakiyete mazhar olamaz." gibi sözler dolaşan deyimler olmuşlardır.⁵

Abbâsîler dönemindeki Arap ile Mevâlî mücâdelesini, önce İranlı mevâlînin sonra Türk mevâlînin Araplar'a üstünlüğüyle sonuçlanmış⁶ ve Araplar'a pek az önem verilmiştir. Bu ortam içerisinde Araplar, Fars ve Türk asıllı mevâlînin üstünlüğü karşısında çok acı duymuşlardır. Sonunda onlar, İranlılara, Türkler'e ve diğer Arap olmayanlara nefretle bakmışlar, düşmanlık göstermişler ve açıktan birbirlerine söver hâle gelmişlerdir.⁷

Araplar, Abbâsî devletinin kuruluşuyla birlikte güçlenen Mevâlî'nin gücüne ve nüfûzuna teslim olmayıp onlara karşı koymaya çalışmışlardır. Bu nedenle, Araplar ile Arap olmayanlar, yani Mevâlî arasında bazen şiddetlenen bazen da sâkinleşen bir mücâdele olmuştur. Bu mücadelenin de çeşitli şekiller aldığına tanık olunmaktadır. Bu şekillerden biri ise, "ilmî mücâdele"dir.⁸ Arapça, resmî dil olmanın yanı sıra din ve bilim dili olunca, doğal olarak Arap dili, ilmî mücâdelenin zeminini oluşturmuştur. Mevâlî, Araplar'ın söyleyişine yakın bir söyleyişle Arapçayı konuşmaya ve onu öğrenip anlamaya çalışmıştır.⁹

¹ Zeydan, c. IV, s. 227; W. Barthold, "Bermekiler" *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 560-563.

² İbnu'l-Esîr Ebû'l-Hasan'İzzuddîn 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Cilt VI, Neşreden: C. J. Tornberg, Bulak 1290 h./1873 m., s. 18, 19.

³ Kılıçlı, s. 130.

⁴ Ebû'l-Ferec 'Alî b. el-Huseyn el-İsfehânî (ö. 356 /967), *Kitâbu'l-Eğâni*, Cilt XVIII, Bulak 1285 h./1869 m., s. 148.

⁵ Kılıçlı, s. 134.

⁶ Geniş bilgi için bakınız: Kılıçlı, s. 128-138.

⁷ Kılıçlı, s. 126, 134.

⁸ Kılıçlı, s. 138-139. İslâm'daki ilim adamlarının milliyeti hakkında geniş bilgi için bakınız: *Mukaddimetu'bnî Haldûn*, Dâru'l-Kalem, Beyrût 1986, s. 543-545.

⁹ Ebû'l-Ferec, c. XVIII, s. 123; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, el-Cuz'u'l-Evvel, Beyrût 1351 h./1933 m., s. 48.

Bütün bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Abbâsîler Dönemi, Araplar'ın kibrini büyük ölçüde kırmaya ve onları katı Araplık düşüncesinden vazgeçirmeye çalışan Farslılar'ın ve ikinci unsur olarak da Türkler'in güçlerinin egemen olduğu bir devir olmuştur. Abbâsî devletinin kuruluşundan kısa bir süre sonra, başkentin Bağdâd'a nakledilmesi, Arap ile Arap olmayan arasında, takvâdan başka hiçbir üstünlük bulunmadığı ilkesiyle bütün insanları eşitliğe çağırarak Mevâlî'nin gücünü pekiştirmiştir. Bu durum ise, Arap olmayanların ilerleme kaydedip Araplar'a üstün gelmelerine ve Emevîler dönemindeki Arap ırkçılığına bir tepki olarak ortaya çıkan *Şu'ûbîlik*'in, Abbâsîler Dönemi'nde hız kazanıp her iki taraftan şâirlerin, kâtiplerin ve âlimlerin çalışmalarıyla zirveye ulaşmasına neden olmuştur.¹

Gaznelî Türkler (352-582 / 963-1186) ile Selçuklu Türkleri (429-590 / 1038-1194)'nin, İslâm Dîni'ni himâyeyi üstlenmesi, Araplar'ın hilâfetini kabullenmesi ve Arapça'yı da ilim dili olarak seçmesi üzerine, Arap otoritesini sarmış olan *Şu'ûbiyye Hareketi*², muhtemelen VI./ XII. asırdan sonra yok olmaya başlamıştır. Fakat şu'ûbiyyenin en kötü sonucu, İslâm kültürünün bizlere sağlam ve güvenilir akışını kesmiş olmasıdır. Şimdi elimizde bulunan hemen hemen her kaynağın "*şu'ûbî hasarlı*" olduğunu söylemek mümkündür.³

Abbâsîler Dönemi'nde Araplar ile Arap olmayanların, birbirlerine bakışlarını böylece belirledikten sonra, şimdi de, Mevâlî'nin Kur'ân'ı doğru okuyup doğru anlama girişimleri ile Mevâlî'nin geliştirdiği Fıkh anlatılmaya çalışılacaktır:

II. Mevâlî'nin Geliştirdiği Fıkh

Araplar'ın "teamül (emsâl)"e dayanan Şehir Fıkhı'nı, Emevîler Kur'ân ve Sünnet'i danışmanları ve memurlarının yorumlarıyla Şam'da oluştururken, o dönemin ilim adamları buna karşı bir İslâmî muhâlefet meydana getirmişlerdir. Bu İslâmî muhâlefette, uygulanan kuralların Kur'ân'a ve genellikle İslâmî kurallara uyup uymadığı ortaya konulmakta ve hükümetin icraatı tenkit edilmektedir. Bu dindar mutahassis kimseler, hicri ikinci yüzyılın ilk yarısında çoğu Mevâlî bilinen özel şahsiyetler olmaya başlamışlardır.⁴

Resûlulâh'a inen vahiyler, Aramî kökenli olup Süryânîler tarafından ıslah edilen Mensûb yazısı ile Kur'ân mushafı olarak tedvîn edilince; Kur'ân'ı, âyetlerdeki isimleri fiillerden, fâilleri mef'ûllerden, edatları harfi cerlerden ayırdedebilip, doğru okuyabilme işinde de, yine Süryânîlerin Yunanlılardan

¹ Benzer görüşler için bakınız: Kılıçlı, s. 140-141.

² Tarihî seyri içinde Şu'ûbiyye'nin kazandığı içerik ile ilgili olarak bakınız: Kılıçlı, s. 77-99.

³ Abdu'l-'Azîz ed-Dûrî, *el-Cuzûru't-Târihiyye li'ş-Şu'ûbiyye*, Beyrût 1981, s.13-14.

⁴ Joseph Schacht, s. 37, 38-39, 44.

aldıkları noktalamadan esinlenen bir uyarılma benimsenmiştir. Böylece, Arap Grameri, Yunan Grameri'nden etkilenmiştir. Yunan Grameri'ni de Aristo Mantiğı belirlemiştir. Buna göre, Kur'ân'ın doğru okunup, doğru anlaşılmasında dayanak, Aristo Mantiğı olmaktadır.

Eski Mısır, Eski Mezopotamya kültürü üzerine *Helenistik* kültürün üçyüz yıl yaşandığı şehirlerin insanları olan, kendilerinde Semitik ve Grek kültürlerini sentezleyen, düşünceleri Aristo Mantiğı ile şekillenmiş, Emevîlerin teâmüle dayanan Şehir Fıkhı'nın Kur'ân'a uygunluğunu denetlerken, Kur'ân metnini doğru anlayıp anlamadığını kendine problem edinerek, Arap Grameri'ne yönelen Mevâlî, bu şekilde Arap Grameri ile birlikte mevcût Fıkh'ı geliştirmiştir.¹ *Mevâlî'nin Geliştirdiği Fıkh* diye kastedilen, işte bu Fıkh'tır. Mevâlî fakîhlere, *Re'y Taraftarları* ve fıkhlarına ise, *Irak Fıkhı* da denilmiştir.²

Böylece, Aristo Mantiğı ile düşünceleri kurulan Arap olmayan müslümanlar, yazılı metinleri, özellikle dinî metinleri Kur'ân ve Sünnet'i doğru anlamaya çalışıp, onlardan Fıkhı çıkarırken, Arap Grameri (: Nahiv'i ile beraber yürümüşlerdir. Bu beraber yürüyüş etkisini, mevcut malzemenin tertip ve tasnifinin, yeni bilgi elde etme metodunun, yani kural ve kâ'ideleri oluşturma metodu olarak kıyâsın seçilmesinin, vâcib, memnû', hasen, kabîh gibi hükümlere ait terimlerin, hem Nahiv ve hem Fıkh'da beraberce kullanılmış olmasında göstermektedir.³ Öyle ki, Nahiv, Usûlu'l-Fıkh'a kaynak olmuştur. Bunu, Hanefî Usûlu'l- Fıkh kitaplarında "*el-İtkân fî Ma'rifeti'l-Meşru'at*" bölümleri⁴ göstermektedir. Bu nedenle, Mevâlî'nin geliştirdiği Fıkh'ı belirlerken, Mevâlî'nin ortaya çıkardığı Nahiv'i de kısaca açıklamak gerekmektedir.

¹ Geniş bilgi için bakınız: Mehmet Nuri Güler, "İslâm Hukuk Usûlü'ndeki Lafzî Yorumlamada Süryânî Etkiler", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Cilt I, Şanlıurfa 2006, s. 325-339. Ayrıca bakınız: Ahmet Subhi Furat, "Önsöz", *Abdurrahmân b. Abî Bekr as-Suyûtî, al-İktirâh fî 'İlm Usûl an-Nahv*, İstanbul 1975-1978, s. 5-9.

² Geniş bilgi için bakınız: Mehmet Nuri Güler, "Ebû Hanîfe'nin Hukuk Anlayışının Batılı (Avrupa) Hukuk Ekolleri Arasındaki Yeri -Çözümsel Karşılaştırmalı Hukuk Araştırması-", *İslâmî Araştırmalar, Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, Cilt: 15, Sayı: 1-2, Yıl: 2002, Ankara, Tarih Yok, s. 92-95. Ayrıca bakınız: Esad Kılıçer, *İslâm Fıkhında Re'y Taraftarları*, Ankara 1961, s. 31-38; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 163-166; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 2001, s. 43-48.

³ Mehmet Nuri Güler, "İslâm Hukuk Usûlü'ndeki Lafzî Yorumlamada Süryânî Etkiler", s. 336.

⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (ö. 483 /1090), *Usûlu's-Serahsî*, el-Cuz'u'l-Evvel, Tahkik: Ebû'l-Vefâ el-Afğâni, İstanbul 1984, s. 10; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bezdevî (ö. 482 /1089.), *Usûlu'l-Bezdevî*, el-Cildu'l-Evvel, el-Mektebu's-Sanâiyî', 1307 h, s. 12. Geniş bilgi için bakınız: Mehmet Nuri Güler, "*Ebû Hanîfe'nin Hukuk Anlayışının Batılı (Avrupa) Hukuk Ekolleri Arasındaki Yeri -Çözümsel Karşılaştırmalı Hukuk Araştırması-*", s. 102-106.

A. Mevâlî'nin Nahiv'i Oluşturması

Araplar'ın yabancı milletlere karışması sonucu, Arapça'da dilde hatalı konuşma ve yazılı malzemeleri yanlış okuma, yani "*lahn*" ortaya çıkmıştır. Kur'ân da yanlış okunmaya başlanmıştır. Bunun üzerine, gerek müslüman Arap olmayanların Arapça'yı doğru konuşmalarını sağlamak ve gerekse Kur'ân'ı lahn ve tahriften korumak için Arap Dili gramer çalışmalarına girişilmiştir. Yapılan bu çalışmalar da, Nahiv ilmini ortaya çıkarmıştır.¹

İslâm Toplumu'nda Arap, Fars, Hint ve Yunan gibi farklı toplulukların bir arada yaşamaları, kültür ve bilimin gelişmesini sağladığı gibi, bu insanların mensubu buldukları Müslümanlık, Hıristiyanlık, Yahûdilik ve Mecûsîlik gibi farklı dinlerin buluşması da dil çalışmalarında oldukça etkili olmuştur.² Dilbilim, Kur'ân metninin doğru okunmasının yanı sıra, onun anlaşılması ve yorumlanması için de zorunlu bir araç olarak değerlendirilmiştir.³

İslâmiyet'in ilk yıllarında fethedilen ülkelerdeki diğer insanlarla kaynaşma sonucunda, Arapça konuşmalarda "*lahn*", yani dil hataları artınca, her şeyden önce Nahiv'in temelini atılmasına yönelinmiş, usûl ve kâ'ideleri tesbit edilmeye başlanmıştır.⁴ Bu ilme, en çok da beyân ve fesahatte zayıf olan *Mevâlî* ihtiyaç duymuştur.⁵

Büyük râvilerden 'Amir Şa'bi (ö. 103 / 721), Nahiv meselelerini müzakere eden bir grup mevâlînin yanından geçerken onlara şöyle demiştir: "*Her ne kadar bugün dili islâh etme çabası içerisine girdiyse, bilin ki, onu bozan ilk kişiler de sizlersiniz.*"⁶

İşte, bu mevâlîlerden "Nahv"i düzenleyen, "Kıyâs"ı yaygınlaştıran ve "illet"leri açıklayan ilk kimse, *Abdurrahman b. Ebî İshak* (ö. 118 / 736)'tır. O, el-Hadramî ailesinin mevlâsıdır. Nahiv'deki bu çalışmalarından dolayı, genellikle, Nahiv ilmini ilk ortaya koyan kişi olarak anılmaktadır.⁷ İbn Ebî

¹ Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr, *Mukaddimetu's-Sihâh*, el-Kâhire 1956, s. 15-20.

² Mehdi el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, Beyrût 1406 h./ 1986 m., s. 40; M. Nihad Çetin, "Arap (Yazı, Dil, Edebiyat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul 1991, s. 276-309.

³ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, Tercüme: Azmi Yüksel, Rahmi Er, Ankara 1993, s. 72.

⁴ Muhammed b. İshâk İbnu'n-Nedîm (ö. 385 / 955), *el-Fihrist*, Beyrût1398 h./ 1978 m., s. 40.

⁵ Halit Yağan, *Basra Dil Mektebi ve Başlıca Temsilcileri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Erzurum 2002, s. 19-20 (Basılmamış Doktora Tezi).

⁶ İbn 'Abdirabbih el-Endulusî (ö. 327 / 939), *el-'Ikdu'l-Ferid*, Cild II, Neşreden: Ahmed Emîn, Ahmed ez-Zayn, İbrâhîm el-Abyârî, İbrâhîm, el-Kâhire 1968, s. 479.

⁷ Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî (ö. 911 / 1505), *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakati'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhat*, Tahkik: Muhammed Ebû Fazl, Yer Yok, 1964, s. 418; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır, Tarih Yok, s. 23.

İshâk'tan sonra, onun talebesi, *Hâlid b. Velîd*'in mevlâsı olan, dolayısıyla Sakîf kabilesine mensup *Îsâ b. Ömer es-Sakafî* (ö. 149 /766) gelmektedir. *Îsâ b. Ömer es-Sakafî*, kıyâsı yaygınlaştırmıştır. Öyle ki, konuşması kıyâsa ters düştüğünde Arab'ı bile kınayacak kadar ileri gitmiştir.¹ *Îsâ b. Ömer es-Sakafî*'yle beraber, yine İbn Ebî İshâk'ın talebesi olan, Benî Dabbe'nin mevlâsı *Yûnus b. Habîb* (ö. 182 /798) de bulunmaktadır. Yûnus b. Habîb ile *Îsâ b. Ömer es-Sakafî* çöle gitmiş, onlardan Arapça'yı bol bol dinlemişlerdir.² Nahiv ilminin bu oluşum sürecinde, Harun Reşid (169-193 / 786-809) zamanında, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî* (ö. 175 /791) görülmektedir. *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî*, Arap'tır; ancak, mevâlî *Îsâ b. Ömer es-Sakafî*'den ders almıştır. *El-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, İbnu'l-Mukaffa'* (ö. 140 / 758)'nın arkadaşıdır; birlikte yaşamışlardır. *İbnu'l-Mukaffa'*'nın bütün tercümelerini, özellikle Aristo'nun Mantık tercümesini okumuştur. Dilcilik çalışmalarında kıyâs metodunu esas almıştır. İlk Arapça mu'cem olan "*Mu'cemu'l-Ayn*"ı yazmıştır. Orada, Nahiv ilminin meselelerini belirlemiş ve onları çözüm için de kıyâs yöntemini getirmiştir.³ Bu şekilde, İbn Haldûn (ö. 808 /1406)'un açıkladığı gibi, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî*'nin hocaları Arap olmayanlardır.⁴ Nahiv ilm'nin oluşumunda bu süreci tamamlayan *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî*'den sonraki şahsiyet, Sîbeveyh lakaplı 'Amr b. 'Osmân b. Kanber (ö. 180 / 796)'dir. O, Fars asıllıdır. *El-Hâris b. Ka'b b. 'Amr b. 'Ulle b. Celd b. Mâlik b. Eded*'e velâ ile bağlıdır.⁵ *El-Halîl*'in ölümünden sonra, onun İlmî'ni yaşatmak için, Sîbeveyh, adsız, mukaddimesiz, hâtimesiz bir kitap yazmış, kendisinden sonra da bu kitap, *el-Kitâb* diye adlandırılmıştır.⁶

Mevâlî'nin oluşturduğu Nahiv, *el-Kitâb*'da yansımıştır. Bu nedenle, *el-Kitâb*'ın tanınması, Mevâlî'nin oluşturduğu Nahiv'in anlaşılmasını sağlayacaktır:

¹ Ebû Bekr Muhammed b. Hasan ez-Zubeydî (ö. 379 / 989), *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, Neşreden: M. Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Mısır 1392 /1973., s. 23, 26; Ebû'l-Berekât Abdurrahman b. el-Enbârî (ö. 577 / 1181), *Nuzhatu'l-Elîbbâ'*, Neşreden: M. Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Kâhire, 1386 / 1967 , s. 23; Cemaluddin el-Kiftî (ö. 646 / 1248), *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, Cilt VI, Tahkik: Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Beyrût 1986, s. 106; Es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, s. 380; İbu'n-Nedîm, s. 62; Şevkî Dayf, s. 25.

² Ebû't- Tayyîb Ebû Tayyîb Abdulvâhid b. 'Alî el-Luğavî (ö. 351 / 962), *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, Neşreden: M. Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Kâhire, 1375 h./ 1995 m., s. 21; İbnu'l-Enbârî, s. 60.

³ Ez-Zubeydî, s. 68; el-Kiftî, c. I, s. 341. Dâru'l-Kalem, *Mukaddimetu'bnu Haldûn*, s. 547; Şevkî Dayf, s. 30-31.

⁴ Dâru'l-Kalem, *Mukaddimetu'bnu Haldûn*, s. 543.

⁵ Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim b. Kuteybe (ö. 276 /889), *el-Ma'ârif*, Tahkik: Servet 'Ukâşe, Dâru'l-Ma'arif, s. 544-545; Ebû Tayyîb, s. 65; Ebû Sa'îd Hasan b. 'Abdillah es-Sîrâfî (ö. 368 / 978), *Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn*, Neşreden: F. Krenkow, Beyrût-Paris, 1936, s. 48-50.

⁶ Abdusselâm Muhammed Hârûn, "Takdîm", *el-Kitâb, Kitabu Sibeveyh*, el-Cuz'u'l-Evvel, el-Kâhire 1988, s. 24.

El-Kitâb, Nahiv ve Sarf olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Konular *Bab*'lar halinde işlenmiştir. *El-Kitâb*, 530 Bâb'ı içermektedir. *El-Kitâb*'da Bâblar, “*Âmiller*”e göre ayrılmıştır. İlk Bâb, ilk âmil olan “*Fii*”e aittir. Bu nedenle, *el-Kitâb*'ın her bâbına ve Nahiv'in her faslına, “*Âmil Nazariyesi*” girmiş olmaktadır.¹

Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ta kullandığı yöntem, konuyu doğrudan kısımları ve ayrıntıları ile açıklayan anlatıma önem veren, “analiz (çözümleme) yöntemi”dir. Bazan, “*Tanımlamalar*”a girişmiş ve “soyut akıl yöntemi”ni kullanmıştır.²

Sîbeveyh'te “*Semâ* (Duyma)”, *el-Kurrâ*'dan, Luğat Bilginleri'nden ve Çöl Arabı'ndan nakil esası üzerine gerçekleşmiştir.³ Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında “*İlletlendirme* (Sebebe Bağlama)” çok fazladır. Bu, küllî kâ'idelerde görüldüğü gibi, şâz (istisnâî) örneklerde de kullanılmaktadır. Sanki yöntemi, illete (sebebe) dayanmıştır.⁴ Aynı şekilde, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında “*Kıyâs*” da çok fazladır. Nahiv ve Sarf kâ'idelerini belirlediği esas kıyâs olmaktadır. Kıyâs'ta, Çöl Arabı'nın dildeki yaygın kullanımına yönelmiştir. *El-Kitâb*'ta, Sarf Kısmı tamamen kıyâsa dayanmaktadır.⁵

Sîbeveyh, *el-Kitâb*'ı örneklerden oluşturmuştur. Bu örnekler, kâ'ideleri ve kıyâsları açıklamaktadır. Nahiv'de, Arap'tan, hocalarından ve Kur'ân'daki âyetlerden işittiğine uymuş, örneklemeyi az kullanmıştır. Sarf'ta ise, örneklemeyi çokça kullanmıştır. Bu şekilde, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı, sadece dilin Morfoloji'sini ve Sentaks'ını kapsamamış, daha ötesi bu ikisindeki her şüphenin ve olabilecek her biçimin araştırmasını da içermiştir. Sîbeveyh, *el-Kitâb*'ta sözünü kıyâslar ve illetlerle (sebeblerle) destekleyerek, sadece Nahiv ve Sarf'ı öğretmemiş, o aynı zamanda bunlarla akıl yürütme yolunu da öğretmiştir. Böylece, okurda dil ve düşünceyi oldukça geliştirmiştir.⁶

Sîbeveyh'in bu *el-Kitâb*'ı, Nuhât'a, Fukahâ'ya, Muhaddis'e, ilimle uğraşan herkese, bakış açısı kazandırdığı, sorgulama yeteneği oluşturduğu için, okunmuş ve ezberlenmiştir. Bu nedenle, *el-Kitâb*'a, “*Kur'ânu'n-Nahv*” denilmiştir.⁷

¹ Bakınız: Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. I-V, Bulak, 1898-1900. Ayrıca bakınız: Şevkî Dayf, s. 60-61, 64-65.

² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. I, Bulak, s. 12.

³ Şevkî Dayf, s. 80.

⁴ Şevkî Dayf, s. 82.

⁵ Şevkî Dayf, s. 87-89.

⁶ Şevkî Dayf, s. 91-92.

⁷ Öyle ki, Endülüs nahivcilerinden *Abdullah b. Muhammed 'İsâ*'nın, sanki Kur'ân okuyormuş gibi, her onbeş günde bir Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını hatmettiği rivâyet edilmiştir. Yine, hadîs âlimi olan *Ebû 'Ömer el-Cermî* (ö. 225 / 839)'nin, “*Sîbeveyh'in el-Kitâb'ını öğrendiği zaman, hadîsi daha iyi anladığını*” söylediği nakledilmektedir; hattâ, onun, “*Ben otuz yıldan beri Sîbeveyh'in Kitâb'ından insanlara fetvâ verdim.*” dediği de bildirilmektedir. Aynı şekilde,

Görüldüğü gibi, Mevâlî dilciler, deneysel yoldan ferdî müşahedeler vasıtasıyla elde edilmiş dil bulgularını bir yere toplamış, ayıklayıp gruplaştırmış, sonra ilk olarak kâ'ideler oluşturmuş, esaslarında umumîleştirmeler yapmış ve neticede bir seri tamamen yeni, önemli nazarı metodoloji teoriler ileri sürmüşlerdir.¹ Mevâlî dilciler nazarında, *Kıyâs*, genelde kelime kalıplarının muayyen bir kâ'ide esasında düzenli türetilmesinde ortaya çıkmıştır.² *Analoji* ise, sadece ferdi bir olayı izah için kullanılan bir vasıta. Dolayısıyla kıyâs, analogiden farklı olup, "tumdengelim" olmaktadır. Demek ki, Mevâlî dilcilerdeki kıyâs Mantık'taki kıyâstır.³

Mevâlî dilciler, "Arap dilinde kıyâsa uygun düşen ve kıyâs kapsamına girebilen her kelime Arapça'dır." demişlerdir.⁴ Buradaki "kıyâs", Çöl Arabı'nın dildeki yaygın kullanımı olmaktadır. Bu, genel kelime kalıpları, genel cümle kalıpları gibi dilin genel kullanım kalıplarındır. Mevâlî dilciler, ilk bakışta kâ'idesiz ve müstesna hal gibi görünen birçok dil hadiselerini⁵ kıyâs (yaygın kullanım) kapsamına almak için de, *Takdîr* nazariyesini geliştirmişlerdir. *Takdîr*, cümlenin gerçek olarak mevcut olan bazı öğelerinin, göz önünde bulundurulmuş, yani olması gereken cümle öğelerine göre açıklanmasıdır.⁶ *Takdîr Nazariyesi* içinde ise, *Ta'lîl* yer almaktadır. *Ta'lîl*, gramer hadiselerinin nedenlerini, Mantık ve Felsefi muhakemeye başvurarak açıklamaktır. Mevâlî dilciler, nedene "âmil", sonuca da, "ma'mûl" demişlerdir. Mantık'a göre, neden, sonuçtan önce geldiğinden, kelimenin sonunun muhtelif şekillere girmesini nedenselliğe bağlı 'Âmil nazariyesi ile açıklamışlardır. İşte bu Mevâlî dilcilere dayanarak Arap dilinde, âmillere o kadar büyük bir önem verilmiştir ki, sonucunda Arap Dili Grameri 'Avâmil diye adlandırılmıştır.⁷

Bu şekilde, Mevâlî dilciler, Mantık'a dayanarak metotlarını oturtmuşlardır. Böylece, Mevâlî dilciler, zayıf, uydurma veya Mantık'a uymayan rivâyetleri reddedip, karışıklığa yol açan sebepleri yok ederek, içerisinde bir düzen ve Mantık'ın hâkim olduğu bir dil kurmuşlardır.⁸ Ancak,

Kâdî Ebû'l-Hasan es-Sa'îdî'nin Sîbeveyh'in el-Kitâb'ını ezberlediği söylenmektedir. Çünkü, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı, onlara görüş ve sorgulama yeteneği kazandırmaktadır. Bakınız: Ebû Tayyîb, s. 65; es-Sîrâfî, s. 50; Es-Suyûtî, Buğyetu'l-Vu'ât, s. 289; İbnu'l-Enbârî, s. 75; Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn, "Takdîm", el-Kitâb, Kitâbu Sîbeveyh, el-Cuz'u'l-Evvel, el-Kâhire 1988, s. 24.

¹ Yağan, s. 80, 84; Soner Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi, Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar*, Samsun 2005, s. 135-136.

² Gündüzöz, s. 133.

³ Yağan, s. 90.

⁴ Es-Suyûtî, *el-İktirah*, s. 62.

⁵ Şaz olgusu için bakınız: Gündüzöz, s. 136-140.

⁶ Yağan, s. 96.

⁷ Yağan, s. 80, 102-103, 113.

⁸ Ahmed Emîn, c. II, s. 296.

Araplar, Mevâlî'nin bu dilciliğinden yakınmışlardır. Hadîs râvisi 'Ammar Kellâbî'den şöyle nakledilmektedir: *"Araplaşmışlardan ve kendilerinin icat ettikleri bu nahivlerinin kıyâsından nedir çektiğim? Onların söylediklerine ve ölçülerine uymayan bir söz söylediğimde bana, lahn yaptın, bu harf mecrûrdur, şu mansûbtur ve bu da merfû' olmaz dediler..."*¹

Bağdât şehri kurulunca, Basra'daki Mevâlî dilciler ile Kûfe'deki Arap dilciler Bağdat'a gidip yerleşmişlerdir. Abbâsîler, Arap dilcilere yönelmiştir. Bu suretle, Mevâlî dilciler kıymetten düşmüş, Arap dil akımı kıymetlenerek daha fazla tanınmaya başlanmıştır.²

Mevâlî dilciler, akıl ilkelerinden faydalanmada Fıkh ehli ile beraber yürüdüklerinden, kendilerine "Mantık Ehli" de denilmiştir.³

B. Mevâlî'nin Nahiv'in Beraberliğinde Oluşturduğu Fıkh

Arap Grameri beraberinde Mevâlî Fıkhı'nın geliştiğine, Nahiv Âlimi el-Kisâ'î ile Fakîh Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189 /804) arasındaki şu konuşma da tanıklık etmektedir: El-Kisâ'î, *"Fıkh konularıyla ilgili olarak ne sorulursa sorulsun mutlaka Nahiv kâ'idelerini kullanarak bir cevap verebilirim."* diye iddiada bulunur. Muhammed eş-Şeybânî de sorar: *"Söyle bakalım, sehiv secdesi yaparken yanılan kimse yeniden sehiv secdesi yapar mı?"*. El-Kisâ'î'nin cevabı şöyledir: *"Hayır, çünkü tasğîre uğrayan bir daha tasğîre uğramaz."*⁴

İbn Haldûn'un *"...Usûlu'l-Fıkh âlimlerinin hepsi, bildiği gibi Arap olmayan idiler..."* dediği⁵ Mevâlî'ler, Arapça da olduğu gibi Fıkh'ta da, Kitap ve Sünnet nasslarını ve sahabe görüşlerini inceleyerek, benzer meseleleri kapsamına alan *Asıl*'lar, diğer adıyla *Fıkh Kâ'ideleri* oluşturmuşlardır. Bu fıkh kâ'ideleri, soyut ve küllî kâ'idelerdir.

XII ve XIII. yüzyıllarda Bologna Hukuk Mektebi'nde Roma Hukuku'nda da, mektebin temsilcileri *Glossator*'lar, birbirleriyle benzerlik gösteren sorunları incelerken, bunların arasındaki bağlantıları saptamışlar ve birçok hukuk kuralını bellekte kolay kalacak bir takım kısa ve özlü cümleler şeklinde ifade etmişlerdir. Bunlara, *"broccardo (: vecize)"* denilmektedir.⁶

Hukuk Bilimi'nde, diğer bilim dallarında olduğu gibi münferid hadiseler hakkında verilen hükümlerden, zamanla hukuk kâ'idelerinin doğduğu bilinmektedir. Yani bu hükümlerden sonra, soyut ve genel

¹ Yağan, s. 44.

² Selami Bakırcı ve Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Erzurum 2001, s. 73.

³ El-Mahzûmî, s. 40-49.

⁴ Ahmet Yaman, "Bir Kavram Olarak 'Fıkh Kâ'ideleri' Ya Da İslam Hukukunun Genel İlkeleri", *Marîfe*, Yıl: 1 (2001), Sayı: 1, Konya 2001, s. 52 Dipnot 20.

⁵ *Mukaddimetu'bni Haldûn*, s. 544.

⁶ Özcan Karadeniz-Çelebican, *Roma Hukuku*, Ankara 1982, s. 76-77.

kâ'ideler meydana getirilmektedir. Dağınık halde bulunan hükümlerden soyutlama yoluyla kâ'ideler elde edilmesi, hukûkî tekâmülün önemli bir aşamasını oluşturmakta ve hukuk ilminin gelişimi ve inkişâfında önemli bir yer tutmaktadır.¹ Bu şekilde elde edilen genel kurallardan ve soyut normlardan başlayarak özel ve somut olaya çözüm bulunması yani hukukî bir kararın tümdengelim yoluyla tesis edilmesi hukûkî muhakemenin kaçınılmaz bir unsurunu teşkil etmektedir.²

Soyut küllî fıkıh kurallarından hareketle içtihadî çözümlere ulaşma özelliği, Mevâlî'nin geliştirdiği Fıkh geleneğinde de öne çıkmaktadır. Bu Mevâlî Fıkh, Ebû Hanîfe ve Hanefî Fıkhı'nda açıkça görülmektedir. Mevâlî Fıkh geleneği, Fıkh Bilimi'nin gelişimi ve doktriner bütünlüğün sağlanması hususunda önemli bir aşamayı ve tutumu göstermektedir. Ancak, tümdengelimde uygulanacak kuralın elde edilmesinin öncüllerinden biri, Hukuk'ta münferit hadiseler hakkında verilen hükümlerin tümevarım (istikrâ') yoluyla incelenmesidir.³

Nasların genel ifadelerinden, hükümlerin istikrâ'sından elde edilen fıkıh kâ'idelerinin, Hanefî geleneği tarafından ortaya konulan ve ilk dönem müçtehitlere atfedilen usûl kuralları ile beraber geliştiği görülmektedir. Bir kısmı Ebû Hanîfe'ye atfedilen bu fıkıh kâ'ideleri, nasların genel anlatımlarından ve delâletlerinden, benzer hükümlerdeki ortak "illet"lerden, illetin genelleştirilmesinden, hükümlerin tümevarım yoluyla incelenmesinden elde edilmektedir. Bu kâ'ideler, ilk dönemden itibaren Fıkh kitâbiyatında "Asl" terimiyle anlatılmıştır.⁴

Asl kelimesi sözlükte, "delîl", "râcih", "kâ'ide-i külliye" ve "müsteshab" anlamlarına gelmekle birlikte, "kendisi üzerine gayrisi mübteni (kurulmuş) olan (dayanan) şey" demektir.⁵ Hanefî Usûl ve Furû' kitaplarında *Asl* terimi, "hükümlerin delîlleri"ni ifade etmesi yanında, "Ebû Hanîfe ve diğer arkadaşlarının görüşlerini dayandırdıkları küllî usûl ve furû' kâ'ideleri" ile "mezhebin yerleşik kuralları"nı da anlatmaktadır.⁶ Buna göre, terim bakımından *Asl*, "mevzuuna giren olaylar hakkında genel yasama hükümleri

¹ Orhan Münir Çağıl, *Hukuk Metodolojisi Dersleri*, İstanbul 1952, s. 73.

² Ardnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, Ankara 1985, s. 35-36.

³ Abdurrahman Haçkalı, "Hanefî Mezhebi İctihad Geleneğinin Tümdengelimci Yönü Üzerine", *İslâmî Araştırmalar*, Sayı: 1-2, Yıl: 2002, s. 283.

⁴ Haçkalı, s. 283-284.

⁵ Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkh Dersleri*, İstanbul, Tarih Yok, s. 8-9.

⁶ Ebû'l-Hasan el-Kerhî, "Risâle fî'l-Usûl", *Ubeydullah b. 'Ömer ed-Debûsî (ö. 430 /1040)*, *Te'sîsu'n-Nazar*, Nâşir: Zekeriyâ 'Alî Yûsuf, el-Kâhire, Tarih Yok, s. 110-120; *Ubeydullah b. 'Ömer ed-Debûsî (ö. 430 /1040)*, *Te'sîsu'n-Nazar*, Nâşir: Zekeriyâ 'Alî Yûsuf, el-Kâhire, Tarih Yok, s. 6-107; Şemsü'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî (ö.490/1096), *Usûlu's-Serahsî*, Cilt II, Tahkîk: Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, İstanbul 1984, s. 200 ve sonrası.

içeren, özlü temel kural biçiminde yazılmış küllî kâ'ide" olmaktadır.¹ Bu, Mevâlî diltçilerin, Çöl Arabî'nin dildeki yaygın kullanımı olan "genel kelime kalıpları", "genel cümle kalıpları" gibi dilin "genel kullanım kalıpları" karşılığındadır.

Hanefî eserlerinde Asılları öne çıkaran üslup yaygındır. Örneğin, Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-Asl* adlı eserinde, cümlelerin sonları "Böyle durumların hepsinde durum budur." biçiminde bitince, bu cümleler birer kural niteliğinde olmaktadır.²

Yine, Hanefi mezhebinde meselede müçtehid sayılan Ebû'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340 / 952), *Risâle fî'l-Usûl'*ünde, Hanefi mezhebinde mezhep imâmlarının cüz'i meselelerde verdikleri hükümleri inceleyip onlar arasındaki ortak illetleri bularak küllî kâ'ideler haline getirmiş ve bunlara "asl" diyerek 39 tane "asl"dan bahsetmiştir. El-Kerhî'nin bu *Risâle fî'l-Usûl'*ü, kendisinden sonra fikhi küllî kâ'ideler ile ilgili yapılan çalışmaların temelini oluşturmuştur.³

El-Kerhî'nin, *Risâle fî'l-Usûl'*ünü örnekleriyle, benzerleriyle ve tanımlarıyla açıklamaya başlarken, Ebû Hafıf 'Ömer b. Ahmed en-Nesefî (ö. 537 /1142) şöyle söylemektedir: " İmâm ve allâme Ebu'l-Hasen el-Kerhî'den gelen Hanefî mezhebine mensup bilginlerin kitaplarına kaynaklık teşkil eden asıllar".⁴

Mevâlî Fıkhı'nın Ebû Hanîfe örneğinde, böyle asıla dayanarak hükümde bulunulmasına şu örneği verelim: "Bir şey çoğunlukla var oluyorsa, bazen var olmasa da her zaman var kabul edilir." Bu kurala binâen Ebû Hanîfe'ye göre, kişi 25 yaşına ulaştığında, kendisinde rüşd belirlenemese bile malı kendisine verilir. Gemide başının dönmesinden korkan kişinin namazını oturarak kılması da bu kâ'ideye dayanmaktadır.⁵

İçtihâтта hukukî kâidelere esas olan tümdengelimci içtihâdın önemli bir tezahürü "istisnâyı" zorunlu olarak içerisinde taşımasıdır. Mevâlî Fıkhı'nın Ebû Hanîfe örneğinde, bu istisnâ, *İstihsân* olarak ortaya çıkmaktadır. İstihsân'ın tanımları arasında şu tanımı da bilinmektedir: "Daha kuvvetli bir gerekçeden dolayı, bazı durumların, bir konuyla ilgili genel kuraldan istisna edilmesidir." Tanımdaki genel kural anlamının, istihsân

¹ Bakınız: Mustafâ Ahmed ez-Zerkâ', *el-Fıkhü'l-İslâmî fî Sevbihî'l-Cedîd el-Medhalu'l-Fıkhî'l-Âmm*, el-Cuz'u's-Sânî, Dimaşk 1968, s. 947.

² Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, Cild V, Beyrût 1990, s. 95, 98, 99, 102.

³ Muhammed Emin İbn Abidîn, "Resmu'l-Mufti", *Mecmuatu Resaili İbn Abidin*, yy, ts, s. 12.

⁴ Ebû'l-Hasan el-Kerhî, "Risâle fî'l-Usûl", *Ubeydullah b. 'Ömer ed-Debûsî (ö. 430 /1040), Te'sîsu'n-Nazar, Nâşir: Zekerıyyâ 'Alî Yûsuf*, el-Kâhire, Tarih Yok, s. 110. Ayrıca bakınız: Ebû Zeyd ed-Debûsû, *Te'sîsu'n-Nazar (Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi)*, Tercüme: Ferhat Koca, Ankara 2002, s. 257.

⁵ Ubeydullah b. 'Ömer ed-Debûsî (ö. 430 /1040), *Te'sîsu'n-Nazar*, Nâşir: Zekerıyyâ 'Alî Yûsuf, el-Kâhire, Tarih Yok, s. 7-8 (Bundan böyle, "Ed-Debûsî, *Te'sîsu'n-Nazar*" şeklinde geçecektir.).

örnekleri, diğer tanımları ve açıklamaları incelendiğinde, “asl” yerine kullanılmış “kıyâs” teriminin karşılığında olduğu görülür.¹ Mevâlî Fıkh’ındaki bu “istihsân” anlayışı, Mevâlî dilcilerin birçok dil istisnâlarını kıyâs (yaygın kullanım) kapsamına almak için geliştirdikleri “*takdir*” anlayışına benzemektedir.

Mevâlî Fıkhı’nın tümdengelimci ictihad yöntemi ile ilgili diğer bir husus, hadis tenkîdinde ortaya çıkmaktadır. Hanefî geleneğinde, nasslardaki hükümlerden elde edilen “*asıl*”lar, *hadis kritiğinde* de önemli bir rol oynamaktadır.² Bunun nedenini es-Serahsî, “*Râvîlerin hadisleri mana ile rivâyet etmeleridir.*” şeklinde açıklamaktadır.³ Ebû Hanîfe’nin nassların genel ifadeleri, ya da tümevarım yoluyla tespit ettiği fıkıh kâ’idelerini, bazı durumlarda âhâd haberin kabulünde bir ölçü olarak kullandığı bildirilmektedir.⁴ Bu konuda, ed-Debûsî şöyle demektedir: “*Bizim mezhebimizde kural şudur: Haberi âhâd, yerleşik usûle aykırı olursa, âlimlerimiz bu haberi kabul etmez. Kişinin avret yerine dokunmakla abdestinin bozulacağını bildiren hadis böyledir. Çünkü bu hadis, asıllara aykırıdır. Asıllar arasında kişinin uzuv dokunması ile abdestinin bozulacağına dair bir küllî fıkıh kâ’idesi yoktur.*”⁵ Bu tıpkı, Mevâlî dilcilerin, “*Arap dilinde kıyâsa [dilin yaygın kullanım kalıbına] uygun düşen ve kıyâs kapsamına girebilen her kelime Arapça’dır.*” demeleri gibidir.

Ebû Hanîfe’nin hadîsi, senedi yanında, aynı şekilde, nassların genel ifadeleri, ya da tümevarım yoluyla tespit ettiği fıkıh kâ’ideleri esasına göre metin tenkidine tabi tutması da, Ehl-i Hadis tarafından eleştirilmiştir.⁶ Ebû Hanîfe’nin yaptığı gibi Mevâlî dilciler de, hadîs râvisi ‘Ammar Kellâbî’yi, *sözû ölçülerine tabi tutup lahnı belirledikleri için* eleştirmişlerdir.⁷

Mevâlî’nin geliştirdiği Fıkh geleneğinde, soyut küllî fıkıh kurallarından hareketle içtihadî çözümlere ulaşma “yöntemi”ne gelince, bu, Mevâlî Fıkhı’nda Hanefîler’in kullandığı, nassların genel ifadelerinden, illetin genelleştirilmesinden ve hükümlerin istikrâ’sından elde edilen küllî fıkıh kâideler esas alınarak yapılan tümdengelim uygulaması olmaktadır. Mantıkçılar bu uygulamaya “kıyâs” demektedirler. İşte, Mevâlî Fıkhı’ndaki kıyâs, bu kıyâs olup, Mevâlî dilcilerdeki kıyâsın aynısıdır. Bu kıyâs, “temsil”

¹ Ali Bakka, *İslâm Hukuk Metodolojisinde İstihsan*, Şanlıurfa 2001, s. 31-36, 91.

² İsmail Hakkı Ünal, s. 157-163; Murtaza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber’in Otoritesi)*, İstanbul 2004, s. 258-259.

³ Es-Serahsî, c. I, s. 341, 364, 365.

⁴ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, Çeviren: Osman Keskiöglü, Ankara 1999, s. 298, 316.

⁵ Ed-Debûsî, *Te’sîsu’n-Nazar*, s. 109.

⁶ Muhammed Ebû Zehra, s. 303.

⁷ Yağan, s. 44.

türündeki kıyâstan farklıdır. Bu temsil türü kıyâsa, “kıyâs-ı usûlî”, ya da “kıyâs-ı fukaha” da denilmektedir.¹

Mevâlî'nin geliştirdiği bu fıkıhta asıllar oluşturulurken “Meseleci Yöntem” de kullanılmıştır. Bilindiği gibi Ebû Hanîfe, hukukî düzenlemede meseleci yöntemi benimsemiştir. Buna günümüz Hukuku'nda “*Somut Olay Yöntemi (Meseleci, Hadisevi Yöntem)*” diğer bir deyimle “*Kazuistik Yöntem*” denilmektedir. Bu yöntemde, fıkıh kuralının ortaya çıkması sırasında, ileride doğabilecek bütün mesele ve uyuşmazlıklara çözüm bulunması amaçlanır. Bu nedenle, bütün ihtimaller dikkate alınarak, ayrıntılar bir araya getirilir. Bu şekilde, hangi olaylar karşısında hangi fıkıh kuralının uygulanacağı ve ne gibi sonuçlar doğuracağı önceden bilinir. Böylelikle, Fıkıh'ta kesinlik sağlanmış olur.²

Mevâlî Fıkıh'ında bu Kazuistik Yöntem, hangi olaylar karşısında hangi fıkıh kuralının uygulanacağını ve ne gibi sonuçlar doğuracağını önceden bildirip Fıkıh'ta kesinlik sağlarken, Mevâlî Nahiv'indeki, metinde kelimenin seslendirilmesinde hangi âmilin etkili olup kelimenin nasıl okunması gerektiğini önceden bildiren, Dil'de kesinliği sağlayan Avâmil'den yansıma gibidir.

Buraya kadar aktarılanlara göre denebilir ki, Mevâlî Fıkıh'ının, Kitap ve Sünnet nasslarını ve sahâbe görüşlerini inceleyerek istikrâ' (tümevarım) yöntemi ile elde ettiği benzer meseleleri kapsamına alan *asıllar*, diğer adıyla *fıkıh kâ'ideleri* ictihadına yer vermesi, dininin yaşanabilmesi açısından daha isabetli olmaktadır. Çünkü cüz'i bir nass ile bütünlüğünden koparılan hitâba, müstakil işlem yaptırmak ve bu cüz'i nasslardan oluşturulan *asıllardan* olayları hükme bağlamak, sadece bir “denkleştirici adâlet” uygulaması olup, her zaman doğru sonuçlara götürüp adâleti gerçekleştirememektedir. Sanki bu adâletsizliği farkedenden Mevâlî Fıkıhı, İstihsân yöntemiyle “hakkaniyet adâleti”ni uygulama imkânı sağlayacak bir seçenek getirmiştir. Böylece, toplum barışını sağlamada Fıkıh'a da işlev kazandırmıştır.

Bu şekilde, Mevâlî'nin geliştirdiği Fıkıh anlatıldıktan sonra, şimdi, Arap tepkisinin oluşturduğu Fıkıh'ın anlatımına geçilebilir:

III. Arap Tepkisinin Oluşturduğu Fıkıh

Bedevî Arap insanı, tipik olarak dün ne idi ise, bugün de o gibidir ve yarın da bulunduğu üzere yaşayacağına benzemektedir. Her ne kadar şartlar insanları değiştirse de, şehirleşme de bunlardan biri olsa da, bedevî Arap insanının kültür temeli sanki her zaman aynı kalacak gözükmemektedir.

¹ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları*, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, İstanbul 1981 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 113.

² Mehmet Nuri Güler, “*Ebû Hanîfe'nin Hukuk Anlayışının Batı (Avrupa) Hukuk Ekolleri Arasındaki Yeri –Çözümsel Karşılaştırmalı Hukuk Araştırması-*”, s. 288.

Değişiklik, gelişme, tekâmül onun derhal itaat edip tâbi olacağı kanunlar arasında kolay kolay yer alacak kabilden değildir. Dışarıdan gelen yabancı fikir ve yaşayış tarzlarının istilâsından masun, kendinden evvelkilerin de yaptığı gibi, göçebe Arap, ıssız çöllerde hiç değişmeden hep aynı kalacak kanaati vermektedir.¹

Abbâsîler'in ilk dönemlerinde, işte bu bedevi Arap insan kökenli Araplar, ortak dilleri ile İslâm öncesi ve sonrası birbirine bağlanan kültürün mirasçıları olarak kendilerini görüp, dil, kültür birliği ve ortak özelliklere sahip Arap milleti düşüncesine ulaşarak Mevâlî'nin geliştirdiği Fıkh'a bir tepki şeklinde *Arap Fıkhı*'ni oluşturmuşlardır. Bu Arap Fıkhı'nın oluşumu da, Arab'ın, Nahiv tepkisiyle beraber yürümüştür. Bunun için, Arap tepkisinin oluşturduğu Fıkh'ı belirlerken, Arab'ın tepki Nahv'ine de değinmek gerekmektedir. Burada, Arap tepkisi denilmesi, bu tepkiyi gösteren kimselerin öncüleri, gerek Nahiv'i, Mevâlî'nin oluşturduğu Nahiv'den, gerekse Fıkh'ı, Mevâlî'nin geliştirdiği Fıkh'tan öğrenmiş olmaları nedeniyledir. Gerçekten, kitâbiyât bu kimselerin, ister Nahv'i ve isterse Fıkh'ı mevâlî hocalardan almış olduklarını kaydetmektedir:

A. Arap Tepkisinin Oluşturduğu Nahiv

Bu tepkilere ait oluşumlar, tepki önderleri ve temsilcilerine ait fikirler aracılığı ile belirlenebilmektedir. Sibeveyh ve el-Kitâb'ı vasıtasıyla Mevâlî'nin oluşturduğu Nahiv ilmi öğrenildiği gibi, tepki Arap Nahiv'i'nin oluşumunu da, el-Kisâ'î ile ortaya koymak mümkündür:

'Alî b. Hamza b. 'Abdillâh b. Bahman b. Fîrûz el-Esedî el-Kisâ'î (ö. 189 / 805)², Fars asıllıdır.³ Mevâlî Nahivciler'den 'Îsâ b. Ömer (ö. 149 / 766) ve Yûnus b. Habîb (ö. 182 / 798)'den ders almıştır.⁴ Bu hocalardan, Yûnus b. Habîb, görüşlerinde Mevâlî Nahivciler'e ters düşen biridir. Sanki el-Kisâ'î'nin çizeceği metodun yaşayan ilk örneği gibidir. Çünkü Yûnus b. Habîb, Mevâlî Nahiv hocası 'Îsâ b. 'Ömer'in derslerinde onun düşüncelerine zıt düşüncede bulunmuş, bu yüzden Arap Nahiv hocası 'Amr b. el-'Alâ (ö. 154 / 771)'nın derslerine katılmış, çöle gidip, çokça Arab'ı dinlemiştir.⁵ El-Kisâ'î'nin, Arap hocaları ise, 'Amr b. el-'Alâ (ö. 154 / 771) ve el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö.

¹ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi 1*, Çeviren: Salih Tuğ, İstanbul 1980, s. 46.

² Kadir Kınar, "Kufe Nahiv Ekolünün Kurucusu el-Kisâ'î ve Nahivle İlgili Görüşleri (I)", *Bilimname Düşünce Platformu*, Sayı: XIII, Yıl: 2007/2, Kayseri 2008, s. 156-157 (Bundan böyle, "Kınar, *el-Kisâ'î I*" şeklinde geçecektir.).

³ Şevkî Dayf, s. 172.

⁴ Kadir Kınar, "Kufe Nahiv Ekolünün Kurucusu el-Kisâ'î ve Nahivle İlgili Görüşleri (II)", *Bilimname Düşünce Platformu*, Sayı: XIV, Yıl: 2008/1, Kayseri 2008, s. 110 (Bundan böyle, "Kınar, *el-Kisâ'î II*" şeklinde geçecektir.).

⁵ Şevkî Dayf, s. 28-29.

175 /791)'dir.¹ Abbâsî Halifesi el-Mehdî Billâh (ö. 169 / 785), Kisâ'yi Bağdat'a davet ederek oğlu Hârûnürreşîd'in eğitimiyle görevlendirdiği, ardından Hârûn'un da oğulları Emîn ve Me'mûn'un eğitimini ona havale ettiği, Arab Abbâsî Sarayı'nın mürebbisi El-Kisâ'î, Mevâlî Sibeveyh ile münâzarında yöntemini ortaya koymuş ve Mevâlî Nahvi'ne karşı çıkan ilk Mevâlî olmuştur. Mevâlî Nahiv'indeki birçok görüşlere muhâlefet etmiş, onların birçok ilkesini değiştirmiştir. Böylece, kendinden sonra oluşan Arap Nahvi'nin takip ettiği metodu çizmiştir.²

El-Kisâ'î, "*Nahiv, sadece tabi olunan bir kıyâstır...*" demiştir; ancak, bu sözdeki kıyâs anlayışı, Mevâlî Nahiv'indeki kıyâsa göre farklı görülmektedir. Mevâlî Nahvi, tümevarım sonucu elde edilen Asl'a "kıyâs (küllî kâ'ide)" deyip, cüzî meseleleri ona kıyâslarken yani, tümdengelim uygularken, el-Kisâ'î ise, fesahati kendisince güvenilir olan bir bedevînin cümlesini Asıl alıp, bunu temel cümle kılarak, ona başkalarını kıyâs etmektedir. Öyle ki, bu cümle, bir başka benzeri olmayan, dolayısıyla Mevâlî Nahvi'nce şaz görülen, el-Hutame çölünden Bağdâd'a gelmiş bedevîlere ait bir söz de olabilir.³ El-Kisâ'î, bu sözü *asl* olarak kullanmakta sakınca görmemektedir.⁴ Ona göre, "semâ" ve "rivâyet", Nahv'in ilk kaynağı olmaktadır. Bu yüzden Dil'de semâyı, kıyâstan (yaygın kullanımdan) daha üstün bir delil görmektedir. El-Kisâ'î, semâ ve nakle bu denli dayanmakla "*takdir*" ve "*te'vil*"e ihtiyaç duymamaktadır. Dolayısıyla o, senedi sahîh olduğu zaman dil ile ilgili rivâyetlerde, tek kişinin rivâyetini (haber-i vâhid'i) kabul etmektedir. O kendisine "أَيُّ" harfi sorulduğu zaman, "*O, bu şekilde yaratılmıştır, bunun için böyle okuyorum.*" demiştir. Böylece, onun "*âmil*" ve "*ma'mûl*"unun, Mevâlî Nahivciler gibi olmadığı anlaşılmaktadır.⁵ Bu

¹ Ebû't- Tayyîb, s. 21; Ez-Zubeydî, s. 23, 26; İbnu'l-Enbârî, s. 23, 60; el-Kiftî, c. VI, s. 106; Es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, s. 380; Muhammed b. İshâk b. en-Nedîm (ö. 375 / 985), *el-Fihrist*, Beyrût 1398 h./ 1978 m., s. 62; Şevkî Dayf, s. 25-33, 172-173

² Benzer görüşler için bakınız: Kınar, *el-Kisâ'î II*, s. 131-132.

³ El-Kisâ'î, Yahyâ el-Bermekî veya Hârûn er-Reşîd'in evinde, Sibeveyh'i zor duruma düşürmek için ona, ez-Zunbûriyye meselesi diye ünlenen, "*Akrebin sokmasını, eşek arısının sokasından daha şiddetli sanıyordum, meğer ikisi de birmiş!*" cümlesini sorup, "*meğer ikisi de birmiş*" anlamındaki, فاذا هو ايها ibaresinin mi, yoksa فاذا هو ايها ibaresinin mi kullanılmasının gramer yönünden doğru olduğunu sorar. Sibeveyh, فاذا هو ايها cevabını verir. El-Kisâ'î de Sibeveyh'e lahn yaptığını söyler ve bunun üzerine aralarında uzun bir tartışma başlar. Kapıda ise, el-Hutame çölünden Bağdata gelmiş, fesahat yönü pekte iyi olmayan bir grup bedevi beklemektedir. El-Kisâ'î bunları çağırarak hakem yapar. Onlar da el-Kisâ'î'yi doğrularlar. El-Hutame bedevîleri şehirde ikamet ettikleri için Basralı geramerciler onların sözlerini dilde delil olarak görmez ve dillerine kıyâs yapmazlardı. (Salih Zafer Kızıklı, *Arap Grameri Ekolleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005, Basılmamış Doktora Tezi, s. 50-51.)

⁴ Kınar, *el-Kisâ'î II*, s. 119, 127-128, 129; Şevkî Dayf, s. 195-205.

⁵ Kınar, *el-Kisâ'î II*, s. 127, 136. Geniş bilgi için bakınız: Şevkî Dayf, s. 205-214.

tutumlarından dolayı, Bedevî Arapları'nca hep kabul görmüştür. Araplar, iki İranlıdan Sibeveyh'i değil, el-Kisâ'î'yi tutmuşlardır.¹ Aynı şekilde, el-Mehdî ve Harûn er-Reşîd ile, Bağdad'ta Saray da kendisini desteklemiştir.²

B. Arap Tepkisi Oluşan Nahiv Beraberinde Yürüyen Tepki Arap Fıkhı

Mevâlî Nahvi'ne el-Kisâ'î'nin karşı çıkması sonrası oluşan Arap Nahvi'nin, beraberinde bir tepki Fıkhı da gelişmiştir. İşte bu tepki Fıkhı, Mevâlî Fıkhı'na muhâlif olan Arap Fıkhı olmaktadır.

Bu tepki Arap Fıkhı fukâhası, *Ömer b. Abdilaziz* (ö. 101 / 720)'in resmi bir talimat ile başlattığı, bid'atlerin yok edilmesi ve "sünnet" in diriltilmesi hareketiyle aralarında bağlantı kurup³, bu harekete mensubiyet iddiasında bulunarak, kendilerini "*Ehl-i Sünnet*" saymışlardır.⁴ Sünnet'i de, Araplar'ın yaşantıları ve kültürlerinde önceden beri var olanlara bağlılık anlamında alıp, Kitâb'a, Sünnet'e, Sahâbe ve Tâbiîn'e uyma olarak görmüşler ve "*bid'atin zıddı*" karşılığında kullanmışlardır.⁵

Böylece, Abbâsî iktidarının ilk dönemlerinden itibaren Ehl-i Sünnet, genelde görüşlerini hadislere dayandıran, onlara bağlanmayı teşvik eden, Kitap ve Hadis'ten bağımsız re'y kullanmaktan sakındıran ve onu kullananları eleştiren kimselerin ortak adı olmuştur. Bunlara, başka bir adlandırma ile *Ashabu'l-Hadis* de denilmiştir.⁶ Çünkü onlar hadisleri toplamakta, haberleri nakletmekte, hükümleri nasslara dayandırmakta daha fazla gayret göstermişlerdir. Ayrıca, bir haber yahut bir eser buldukları sürece "celî", ya da "hafî" kıyâsa başvurmamışlardır.⁷ Bu anlayışa göre, bunların dışındakilerin hepsi, yani re'y ve kıyâs, sonradan ortaya çıkmış bid'at sayılmaktadır. Bunların arkası sıra gitmek, insanı doğru yoldan saptırır.⁸ Bu görüş bir "hadîs"e şöyle dönüşmüştür: "*Sünnet'ime ve hidâyet üzere olan Râşid Halîfeler'in Sünnet'ine, dört elle ve sınıksız sarılınsınız. Sonradan ortaya çıkan işlerden uzak durunuz. Çünkü her sonradan ortaya çıkan şey, bid'at ve her bid'at da sapıklıktır.*"⁹

Ashabu'l-Hadis'in dîn anlayışında Arapçılık önemli bir rol oynamış ve Arab'ı sevmek, imânın şubelerinden birisi sayılmıştır. Bütün bu nedenlerle,

¹ Kınar, *el-Kisâ'î II*, s. 132.

² Kınar, *el-Kisâ'î II*, s. 132; Kınar, *el-Kisâ'î I*, s. 167-171.

³ Muhammed b. Sa'd (ö. 230 / 844), *Kitâbu't-Tabakâtu'l-Kebir*, Cilt V, Beyrût 1958, s. 368, 376.

⁴ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara 2000, s. 49.

⁵ Kutlu, s. 47, 62.

⁶ Kutlu, s. 50.

⁷ Ebû Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî (ö. 548 / 1153), *el-Milel ve'n-Nihâl*, el-Cuz' u'l-Evvel, Tahkîk: 'Abdül'emir 'Alî Mehnâ, 'Alî Hasan Faur, Beyrût 1990, s. 245.

⁸ Kutlu, s. 62.

⁹ Ahmed b. Hanbel (ö. 241 / 855), *el-Musned*, Cilt IV, Beyrût, Tarih Yok, s. 126-127.

sosyal değişimin daha az yaşandığı, istikrârın ve muhâfazakârlığın hâkim olduğu, Hz. Peygamber'in uygulamalarının yeterli görüldüğü Mekke ve Medine, "Dâru's-Sunne (Sünnet'in Yurdu)" olarak benimsenmiştir. Irâk ise, büyük değişimin yaşandığı ve Arap olmayan Mevâlî'nin yoğunlukta olduğu, re'yin daha fazla kullanıldığı ve re'y taraftarlarının toplandığı merkez olarak yerilmiştir. Bu yargı ayrımını anlatmak için bazen, Irâk ehli ve Hicâz ehli terimleri de kullanılmıştır. Bu kullanım hem bölgesel, hem de etnik yapıyla yakından ilgilidir. Aklî istidlâlde bulunmanın, re'ye başvurmanın, Arap Olmayanların işi olduğu anlayışı, sonunda hadîslere yansımıştır. ¹ Buna şu hadîs ilginç bir örnektir: "İsrailoğulları'nın durumu, aralarında esir milletlerin çocukları olan muvelledûn (melez, kanı karışık) sınıfı çıkıncaya kadar orta halde bulunuyordu. Ne zaman ki bunlar, kendi görüşleriyle hüküm vermeye başladılar, işte o zaman hem kendileri doğru yoldan saptılar, hem de İsrailoğulları'nı doğru yoldan saptırdılar."²

Bu hadis üzerinde düşünenler onu şöyle yorumlamışlardır: "Biz bu hadis üzerinde düşündük ve esir çocukların Medîne'de re'yi ilk konuşan Rebîa, Kûfe'de Ebû Hanîfe ve Basra'da da, Osmân el-Bettî olduğunu anladık. Çünkü her üçü de esir çocuklarıdır."³

Görüldüğü gibi, re'ye başvurma Mevâlîlik ile açıklanmıştır. Bu açıklama ise, Arab'ın Arap Olmayan'a tepkisini ortaya koymaktadır.

Arap Fıkhı'nın habercilerinden İmam Mâlik (ö. 179 / 795), Irâk ehliyle ilgili olarak şöyle demiştir: "Onları Ehl-i Kitap gibi değerlendiriniz. Ne tasdik ediniz, ne de yalanlayınız."⁴ Mevâlî Fıkhı'na tepki oluşan bu Arap Fıkhı fukahâsı, Abbâsîler'in ilk dönemlerinde ileri gelenleri arasında İmâm Şâfi'î (ö. 204 / 819)'yi anımlar ve Ahmed b. Hanbel (ö. 248/ 854) ile temsil edilmişlerdir. Çünkü Ahmed b. Hanbel, Abbâsî halîfelerinin çeşitli zulüm ve baskılarına kararlılıkla karşı çıkınca, halk nazarında büyük bir şöhret ve saygınlık kazanmıştır. ⁵

Bu Arap Fıkhı fakîhleri, Abbâsîler'in ilk dönemlerinde eğitim, kültür, bilim ve siyasî hayata Mevâlî'nin egemen olmaya başladığı, iktidarı zorladığı durumlarda, arkalarındaki halk desteği ile Abbâsî hilâfetinin güçlenmesine

¹ Kutlu, s. 63.

² Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (ö. 275 / 888), *es-Sunen*, Cilt I, Tahkîk: Muhammed Fu'âd Abdalbâkî, İstanbul, Tarih Yok, s. 21.

³ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Sufyân el-Fesevî (ö. 277 / 890), *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh*, Cilt III, Bağdâd 1975, s. 20-21.

⁴ Ebû 'Ömer b Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilberr (ö. 463 / 1071), *Câmi'u' Beyâni'l-İlm ve Fadlih ve Mâ Yenbeği fî Rivâyetihî ve Hamlih*, Cilt II, Tahkîk: Abdurrahman Muhammed Osman, Medine 1968, s. 157.

⁵ Talat Koçyiğit, *Kelamcılarla Hadisciler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1984, s. 206-210; Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbelî Mezhebi*, Ankara 2002, s. 50, 283.

çalışmışlardır. ¹ Bunun sonucunda, III./ IX. asırda halifelerin siyâsî desteklerini kazanmışlar ve onlar tarafından himâyeye görmüşlerdir. Nitekim Halife *Mütevekkil* (232-247 / 847-861) onların eğitim-öğretim faaliyetlerine izin vermiş, onlara çeşitli ihsanlarda bulunmuş ve kâdılık görevine getirerek onları taltif etmiştir. ²

Arap tepkisinin oluşturduğu fıkıh mensupları, çok az istisnaıyla birlikte, nasslardan bağımsız re'ye, akli istidlâllere ve kişisel yorumlara karşı çıkmışlar; bunları bilgi kaynağı olarak benimseyip kullandıkları için *Re'ý* taraftarlarını eleştirmişler ve onları "*Sünnet Düşmanları*" olarak suçlamışlardır. Bu anlayış ise, sonraki nesilleri, hep önceki seleflerin birikimini tüketmeye ve onların fikirlerini şerh etmeye götürmüştür. ³

Arap Fıkıhı fukahâsı, diğer İslâm fırkaları ve âlimleri karşısında kendilerinin çok özel bir görevleri olduğu inancındadırlar. Onlara göre, Allâh, Şer'îat koruyucuları ve bid'atlerin yıkıcıları olarak kendilerini seçmiştir. Böylece Sünnet, Hicrî I. asrın sonlarından itibaren itikâdî ve siyâsî konularda Kur'ân'ın yanı sıra önem kazanmıştır. ⁴

İşte Arap Fıkıhı, Şâfi'î ile, Sünnet'in hukukta kullanımını savunan hukuki doktrini geliştirmiştir. Daha sonra, Zâhirî mezhebinin kurucusu ve Şâfi'î'nin bir talebesi olan Dâvûd b. 'Alî (ö. 270 / 883), re'ý ve kıyâsın meşrû'iyetini ve bunu içeren her şeyi toptan reddetmiştir. ⁵ Şâfi'î'nin *er-Risâle*'sini yazmasında ana neden, Resûlullâh'ın sünnetini Kur'ân düzeyine çıkarmak ⁶ ve kıyâsın kullanımını kesin ölçülerle sınırlayan ⁷ bir ilim ortaya koymaktır. ⁸

Şâfi'î'nin kurduğu bu ilmi, er-Râzî (ö. 606 / 1209)'nin, "Vahiy"le "Şer'îat"la uğraşan ilim anlamında "*İlmu'ş-Şer'*" diye adlandırarak, onun, Aristo'ya dayanan ve aklın önceliğini savunan Ehl-i Kelâm'ın, özellikle Mu'tezile'nin sermâyesi olan "*İlmu'l-'Ak'a* (: Aklın Bilmi'ne)" zıt bir ilim olduğunu belirttiği aktarılmaktadır. ⁹ Bununla birlikte, günümüzde yazılmış Usûlu'l-Fıkıh kitâplarında, Şâfi'î, "*Mütekellim Mesleği*"nin kurucusu olarak gösterilmektedir. ¹⁰ Başından beri, Şâfi'î, Usûlu'l-Fıkıh'ı, Allah'ın kanununun

¹ Koca, s. 61, 66-68.

² Koca, s. 39, 49.

³ Kutlu, s. 63.

⁴ Kutlu, s. 47, 58-59.

⁵ George Makdisi, "Şâfi'î'nin Hukuki Teoloji Anlayışı: Usûl-i Fıkıh'ın Kökenleri ve Önemi, Çeviren: Sami Erdem", *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfi'î'nin Rolü*, Hazırlayan: M. Hayri Kırbasoğlu, Ankara 2000, s. 18.

⁶ "Yine Allah, onlara bildirmiştir ki, Peygamber'in hükmü, O'nun hükmü demektir..." (Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204 / 820), *er-Risâle (İslâm Hukukunun Kaynakları)*, Çevirenler: Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan, Ankara 1996, s. 56-57 paragraf 279.

⁷ Eş-Şâfiî, s. 257-262 paragraf 1321-1376.

⁸ Makdisi, s. 19-20.

⁹ Makdisi, s. 20.

¹⁰ Makdisi, s. 43-44.

bir incelenmesi olarak görmekte ve Allah'ın zatını inceleyen Kelâm'dan ayrı tutmaktadır. Ona göre, Usûlu'l-Fıkıh, Allah'ın varlığı ve niteliğinin değil, Allah'ın emri ve yasaklarının bir incelemesi olmaktadır.¹

Şâfiî'nin hadisçiliğine gelince, onun, er-Risâle'yi, tamamen hadisleri savunmak amacıyla yazmış olmasına² rağmen, Şâfiî'nin hadisçiliğinin muhaddisler tarafından onaylanmadığına; dolayısıyla onun, bir muhaddis olarak kabul edilmediğine dikkat çekilmekte ve Şâfiî'nin, kendisini de zaten bir muhaddis görmediği onun sözleriyle delillendirilmektedir.³ Bu sözlerine örnek olarak, Şâfiî'nin, Ahmed b. Hanbel'e şöyle dediği rivâyet edilmektedir: "Siz hadisleri ve râvîlerini benden daha iyi bilirsiniz; ister Kûfe'li, ister Basra'lı, ister Şam'lı râvîler tarafından rivâyet edilmiş olsun, size göre sahîh olan hadisleri bana söyleyin. Onları, hüküm çıkarmada esas alayım."⁴ Ayrıca, Şâfiî'nin er-Risâle'de kullandığı hadislerin kaynağı da açıklanmaktadır. Bu kaynaklar ise, biri, Mekke'li, diğeri de Medîne'li olan iki hocasının eserleri olmaktadır. Bu eserler, Mekke'li hocası Sufyân b. Uyeyne (ö. 198 h./ 813 m.)'nin *el-Câmi'*i ile Medineli hocası Mâlik b. Enes'in *el-Muvattâ'sıdır*.⁵

Şâfiî'nin amacı, Arapça olan Kur'ân ve Sünnet'e uyma olunca, ona göre, bu ikisini anlamak için Arap dilini zorunlu olarak iyi bilmek gerekmektedir. Şâfiî kutsayacak derecede Arap diline önem vermektedir.⁶ Dolayısıyla, ister itikâd ister fıkıh alanında olsun, olabildiğince naslar çerçevesinde kalmaya özen gösterdiği, itikâd esaslarının naslarda anlatıldığı şekliyle benimsenip boyun eğilmesini ve felsefi açıklamalara, uygulamada bir yararı olmadığından gidilmesinin gerekmediğini açıklanmaktadır. O, kulun görevinin, Allâh rızâsını kazandıracak amelleri bilip yerine getirmek olduğunu belirttiğinden, bunu bırakıp Allâh hakkında konuşmayı, bir tür haddini aşmak olarak algılamıştır.⁷

Böylece Şâfiî, fıkıh kuralını, Allah'ın koyduğu kurallar olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla, fıkıh kuralı Allah'ın emirleri ve yasakları olarak anlaşılmalıdır.⁸ Allah'ın emirleri ve yasakları uygulanırken, anlaşılması Arap dilinin kurallarına ve biçimsel mantık ilkelerine göre gerçekleştirilir. Mantık ilkeleri de, metin içinde kalmak için, benzeti kıyâsı (temsîl),

¹ George Makdisi, "Şâfiî'nin Hukuki Teoloji Anlayışı: Usûl-i Fıkıh'ın Kökenleri ve Önemi", s. 18; Mehmet Hayri Kırbaoğlu, "Şâfiî'nin er-Risâle'deki Hadisçiliği", *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü*, Hazırlayan: M. Hayri Kırbaoğlu, Ankara 2000, s. 205).

² Makdisi, s. 45.

³ Kırbaoğlu, s. 205.

⁴ Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ Muhammed b. Ebî Ya'lâ (ö. 526 / 1131), *Tabakatu'l-Hanâbile*, Cilt I, Neşreden: Muhammed Hâmid el-Fıkî, el-Kâhire 1952, s. 6.

⁵ Kırbaoğlu, s. 210.

⁶ Bilal Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul 2007, s. 58-59.

⁷ Bilal Aybakan, s. 67.

⁸ Eş-Şâfiî, s. 56-57 paragraf 278-281.

delâletu'l-hitap (evleviyet), ve mefhum-i muhâlif olmaktadır. Ancak, Mantık ilkelerine, emir ve nehiyelerin anlaşılmasında zorluk çekildiğinde başvurulur. Bu şekilde mevcut değişikliğe karşı korunabilir. İşte böyle bir anlayışın gereği oluşan fıkhnın temel kuralları, “*nassa göre işlem yapmak*” ve “*benzer olayları benzer muâmeleye tabi tutmak*” olmaktadır. Âdil ve âdil olmama da, davranışın nassa uygun olup olmadığına indirgenmektedir. Eğer bir davranış, nasslara uyuyorsa âdildir. Buna göre, Tepki Arap Fıkhı, Biçimci Hukuk özelliklerini göstermektedir.¹

Şâfiî'nin, Muhammed eş-Şeybânî ile girdiği bir tartışmada, bir *asla* dayanmayan veya bir *asla* dayalı kıyâs olmadan, dinî bir konuda görüş beyan edilemeyeceğini; *Asl* terimiyle de Kitâb'ı, Sünnet'i, Sahabî Kavli ile İcmâ'yı kastettiğini ve bu Asl'a da, niçin, nasıl sorularının yöneltilmeyeceğini belirttiği, aktarılmaktadır.²

Şâfiî, İbn Mes'ûd (ö. 32 / 652) ve Hz. Ömer (ö. 23 / 644)'in vurguladıkları “*Müslüman cemaate bağlılığı*” esas olarak *İcmâ*’yı da delil saymıştır. Bunun da yegâne geçerliliğinin, bu topluluğun helal saydığını helal, haram saydığını haram sayma olduğunu belirtmiştir.³

Kıyâs'a gelince, o, Kitâb'ın te'vile açık kısımlarının Hz. Peygamber'in sünneti ile, yoksa Müslümanlar'ın icmâ'ıyla, o da yoksa kıyâs ile istidlâl edilebileceğini bildirmektedir.⁴ Şâfiî'deki kıyâs benzetme (temsîl) türündendir.⁵

Halife el-Me'mûn'un 218 / 833 yılında yazdığı ilk mektupla başlayıp on altı yıl kadar devam eden “Mihne” olayı, Mütevekkil'in hilafetinin ikinci yılında (234 / 848) sona erdiğinde⁶ *Arap tepkisinin oluşturduğu fıkıh hareketi*, bu mihne olayından sağ çıkan kahraman Ahmed b. Hanbel'in bayrağı altında, kendini devam ettirmiştir.

Ahmed b. Hanbel taraftarları, re'yle içtihatla bulunmaktan kaçınmak için “İstishâb”a yönelmişlerdir. İstishâb gereği, onlara göre, Kur'ân ve Sünnet'te Allâh ve Resûlü tarafından yasaklanmamış hiçbir şey Şer'at adına yasaklanmamaktadır.⁷

Bütün bu anlatılanlar göstermektedir ki, Arap olan Fakihler, ibâdet konularıyla muâmelet konularına, “*esas olanın te'abbud olması*” ilkesi ile yaklaşmışlardır. Bunun için, her olaya cüz'i bir nass arama yoluna gitmişler,

¹ Biçimci Hukuk özellikleri hakkında geniş olarak bakınız: Mehmet Nuri Güler, “*Ebû Hanîfe'nin Hukuk Anlayışının Batı (Avrupa) Hukuk Ekolleri Arasındaki Yeri –Çözümsel Karşılaştırmalı Hukuk Araştırması-*”, 115-117.

² Bilal Aybakan, s. 71.

³ Eş-Şâfiî, s. 256 paragraf 1320. Ayrıca bakınız: Bilal Aybakan, s. 84.

⁴ Eş-Şâfiî, s. 257 paragraf 1326, 258 paragraf 1332-1334, 260 paragraf 1358, 323-324 paragraf 1812-1821. Ayrıca bakınız: Bilal Aybakan, s. 85.

⁵ Eş-Şâfiî, s. 273-274 paragraf 1456-1462.

⁶ Koçyiğit, s. 214.

⁷ Koca, s. 200.

ancak bu çözümlenmeleri, Kur'ân ve Sünnet'in bütünlüğünden uzak olmuştur. Arap olan Fakihler, cüz'i bir nass ile bütünlüğünden kopardıkları Kur'ân'ın hitâbına, müstakil işlem yaptırmışlar, bu biçimde cüz'i nassları *asıllar* olarak alıp olaylara hükümlerini aktararak "denkleştirici adâlet"i gerçekleştirmişlerdir. İşte bu denkleştirici adâlet, her zaman doğru sonuçlara götürüp, toplumda adâleti gerçekleştirememiştir. Böylece toplum barışını sağlamada Arap olan fakahler, Fıkhı işlevsiz kılmışlardır.

Arap Tepkisinin Oluşturduğu Fıkhı, bu şekilde anlattıktan sonra, artık, Sonuc'a ve orada, Fıkh'ın bu etnik seyrinin Fıkh Bilimi'ndeki görüntüleri üzerinde vardığım yargıların sıralanmasına geçilebilir:

Sonuç

Bu çözümlenme, elimizdeki Fıkh kitâbiyâtından Fıkh Bilimi'ni anlayabilmek için Fıkh'ın bilimleşme sürecine yoğunlaşmış bir araştırmadır. Bu yoğunlaşmada, Fıkh'ın gözden kaçırılan etnik gelişiminin olduğu görülmüştür. Makalenin bu tesbiti ve ayrıntılı açıklamaları, günümüze bir bütünlük içinde gelen Fıkh'ın, müslümanlara çözüm üretirken bir tikanıklığı sözkonusu olduğunda, bu etnik gelişimin etkili olup olmadığını belirleyebilme ve etnik gelişimi gözönüne alarak düzeltebilme imkânını sağlayacak ve yeniden bütünlüğü içinde Fıkh'a işlevini kazandıracaktır.

Bütünlük içindeki Fıkh'ın, etnik kaynaklı parçaları üzerinde, "**Fıkh'ın Bilimleşme Sürecinde Muhâlif Mevâlî Fıkhı ile Tepkisel Arap Fıkhı**" başlıklı araştırma sonunda varılan şu belirleme ve yargıları sıralamak mümkündür:

İlk döneminde Fıkh, Kur'ân metnini doğru anlamayı kendine problem edinen Mevâlî tarafından, Arap Grameri ile beraber geliştirilirken, Aristo Mantiği'na dayanılmış, dedüksiyon metodu kullanılmış, akla sıkça başvurulmuştur. Bu Mevâlî Fıkhı, yaşam tarzlarına ve dil anlayışlarına uymayınca Araplar tarafından tepki ile karşılanmış ve onları, kendi Nahivleri ile Fıkhılarını oluşturmaya yöneltmiştir.

Bağdad'ın ilk dönemlerinde Araplar, bu Fıkh'larını oluştururken, yaşam tarzlarını belirleyen "*Değişmeye hemen boyun eğmemek, kendilerinden evvelkilerin yaptıkları gibi yapmak*" ilkesine uygun bir davranış göstermişler ve *Selef*'in, yani Resûlullâh ve ilk iki neslin dini anlayış ve yorumları ardı sıra gitmeyi doğru kabul etmişlerdir. Bu amaçla, mesâilerini hadîsleri ve âsârı dinleme, rivâyet etme, onları fikhî konulara göre tasnif ederek yazıya geçirmeye hasretmişlerdir. Onlar, "*Dîn âsârdan ibarettir.*" diyerek, re'y'in değişkenliği karşısında dîni korumaya çalışmayı kendilerine görev edinmişlerdir. Bunun için, Mevâlî'ye ve Abbâsî yöneticilerinin görüşlerine karşı, hadîsleri, ya da sünnetleri rivâyet ederek aykırılık göstermişlerdir. Bu yüzden, Arap Fıkhı'nda, sıkça akıl yerine sıkça nakil kullanılmıştır. Aynı şekilde, oluşturdukları bu Arap Fıkhı'nda, Kur'ân'ı doğru okuyup doğru anlamada, Yunan dilinin ürünü Aristo Mantık aracını, Arap

dilinin anlaşılması için elverişli görmemişlerdir. Nasslarda bulunmayan meselelerin çözümlemesinde akli kullanırken de, akli yöntem olan analogi metoduna, yani benzetme (temsîl) yöntemine başvurmuşlar ve bu analogi metodunu, Arap dili anlayışlarına uygun düşer buldukları için akıl yürütme yöntemlerinden dedüksiyon (tümdengelim) ve endüksiyon (tümevarım)'a üstün tutmuşlardır.

Bu şekilde, Arap olan Fakihler, ibâdet konularıyla muâmelet konularına aynı yaklaşımla, “*esas olanın te’abbud olması*” tutumuyla yaklaşmışlardır. Dolayısıyla her olay için cüz’i bir nass aranması yoluna gitmişler, sonunda olayları, Kur’ân ve Sünnet’in bütünlüğü içinde çözümlemeyi gerçekleştirememişlerdir.

Mevâlî Fıkhı’nın, Kitap ve Sünnet nasslarını ve sahâbe görüşlerini inceleyerek istikrâ’ (tümevarım) yöntemi ile elde ettiği benzer meseleleri kapsamına alan *asıllar*, diğer adıyla *fıkıh kâ’ideleri* ictihadına yer vermesi, dininin yaşanabilmesi açısından Arap olan Fakihlerin yöntemlerinden çok daha isabetlidir. Çünkü Arap olan Fakihler, cüz’i bir nass ile, bütünlüğünden kopardıkları hitâba, müstakil işlem yaptırmışlar ve cüz’i nasslardan oluşturulan *asılların* olaylara aktarılan hükümleri de bir “denkleştirici adâlet” uygulaması olmuştur. Denkleştirici adâlet, her zaman doğru sonuçlara götürüp adâleti gerçekleştirememiştir. İşte, bu adâletsizlik karşısında, Mevâlî Fıkhı’nın yanlış sonuçları düzeltebilen “hakkaniyet adâleti” uygulamasını, seçenek yöntem olarak benimsemedikleri için de, toplum barışını sağlamada Fıkh’ı işlevsiz kılmışlardır.

Böylece makale, bilimleşme sürecinde, Fıkh’ın ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili ayrıntılara ait bu tespitleri ile, günümüzde Fıkh’ın anlaşılmasında ve Müslümanların problemlerine çözüm üretebilmesinde büyük yarar sağlayacak ve Fıkh’a işlevini kazandırmada önemli katkıda bulunacaktır.

Kaynakça

- Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211 / 827), *el-Musannef*, Cilt XI, el-Mektebetu’ş-Şâmile, el-İsdâru’s-Sânî
- Abdusselâm Muhammed Hârûn, “Taktîm”, *el-Kitâb, Kitabu Sibeveyh*, el-Cuz’u’l-Evvel, el-Kâhire 1988
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241 / 855), *el-Musned*, Cilt IV, Beyrût, Tarih Yok
- Apak, Adem, “Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı Ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye”, *İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2008, Cilt: VI, Sayı: 12
- ‘Attâr, Ahmed ‘Abdulgafûr, *Mukaddimetu’s-Sihâh*, el-Kâhire 1956.
- Aybakan, Bilal, *İmam Şâfî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul 2007
- Aycan, İrfan- Söylemez, Mahfuz, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003

- Azimli, Mehmet, "Bir Emevî Başkenti Harran", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Cilt I, Şanlıurfa 2006
- Bakırcı, Selami – Demirayak, Kenan, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Erzurum 2001
- Bakkal, Ali, *İslâm Hukuk Metodolojisinde İstihsan*, Şanlıurfa 2001
- Barthold, W., "Bermekiler" *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- Bayraktar, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara 1988
- Bedir, Murtaza, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*, İstanbul 2004
- Brockelman, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, Çeviren: Neş'et Çağatay, Ankara 1964
- Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul, Tarih Yok
- Cevdet, Cemâl *el-Avdâ'u'l-İctimâ'iyye ve'l-İktisâdiyye li'l-Mevâlî fî Sadri'l-İslâm*, Ammân 1989
- Cemaluddin el-Kiftî (ö. 646 / 1248), *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, Cilt VI, Tahkik: Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Beyrût 1986
- Çağıl, Orhan Münir, *Hukuk Metodolojisi Dersleri*, İstanbul 1952
- Çelebican, Özcan Karadeniz, *Roma Hukuku*, Ankara 1982
- Çetin, M. Nihad, "Arap (Yazı, Dil, Edebiyat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul 1991
- Dâru'l-Kalem, *Mukaddimetu'bni Haldûn*, Beyrût 1986
- Demircan, Adnan *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996
- Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul 1996
- Dönmez, İbrahim Kâfi, *İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları*, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, İstanbul 1981 (Basılmamış Doktora Tezi)
- Ebû Ca'fer et-Tahâvî, Ahmed b. Muhammed b. Selâme (ö. 321 / 933), *Muşkilu'l-Âsâr*, Cilt VIII, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
- Ebû Nu'aym el-Esbahânî (ö. 430 / 1038), *Ma'rifetu's-Sahâbe*, Cilt XV, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
- Ebû 'Ömer b Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilberr (ö. 463 / 1071), *Câmi'u' Beyânî'l-İlm ve Fadlih ve Mâ Yenbeğî fî Rivâyetihî ve Hamlih*, Cilt II, Tahkik: Abdurrahman Muhammed Osman, Medine 1968
- Ebû Sa'îd Hasan b. 'Abdillah es-Sîrâfî (ö. 368/ 978), *Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn*, Neşreden: F. Krenkow, Beyrût-Paris, 1936
- Ebû't- Tayyîb Ebû Tayyîb Abdulvâhid b. 'Alî el-Luğavî (ö. 351 / 962), *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, Neşreden: M. Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Kâhire, 1375 / 1995
- Ebû Ubeydi'l-Kâsım b. Sellâm (ö. 224 / 838), *Kitâbu'l-Emvâl*, Tahkik: Muhammed Halîl Harâs, Beyrût 1986
- Ebû'l-Velîd el-Ezrakî (ö. 250 / 865), *Ahbâru Mekke*, Cilt III, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
- Ebû Ya'lâ, Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ Muhammed b. (ö. 526 / 1131), *Tabakatu'l-Hanâbile*, Cilt I, Neşreden: Muhammed Hâmid el-Fikî, el-Kâhire 1952
- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm (ö. 182 / 798), *Kitâbu'l-Harâc*, Beyrût, Tarih Yok

- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Sufyân el-Fesevî (ö. 277/ 890), *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh*, Cilt III, Bağdâd 1975
- Ebû Zeyd ed-Debûsû, *Te'sisu'n-Nazar (Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi)*, Tercüme: Ferhat Koca, Ankara 2002
- Ebû'l-Berekât Abdurrahman b. el-Enbârî (ö. 577/ 1181), *Nuzhatu'l-Elibbâ'*, Neşreden: M. Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Kâhire, 1386 / 1967
- Ed-Debûsî*, Ebû'l-Hasan el-Kerhî, "Risâle fî'l-Usûl", *'Ubeydullah b. 'Ömer (ö. 430 /1040.)*, *Te'sisu'n-Nazar, Nâşir: Zekeriyâ 'Alî Yûsuf*, el-Kâhire, Tarih Yok
- Ed-Dînaverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe (ö. 276 / 889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, el-Cuz'u'l-Evvel, Tahkîk: Taha Muhammed ez-Zeynî, Mu'essesetu'l-Halebî, Yer Yok, Tarih Yok
- Ed-Dûrî, 'Abdu'l-Azîz, *el-Cuzûru't-Târîhiyye li's-Şu'ûbiyye*, Beyrût 1981
Mukaddime fî *Târîhi Sadri'l-İslâm*, Beyrût 1960
Mukaddimetun fî't-Târîhi'l-İktisâdiyyi'l-'Arabî, Beyrût 1968
- el-Alûsî, Ebû'l-Fadil Şahâbu'd-Dîn Mahmûd b. 'Abdillah (ö. 1270/ 1853), *Rûhu'l-Ma'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî (Tefsîru'l-Âlûsî)*, Cilt IV, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
- el-Begâvî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed (510 / 1116), *Me'âlimu't-Tenzîl (Tefsîru'l-Bagâvî)*, Cilt II, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
- el-Belâzurî (ö. 279 / 892), *Fütûhu'l-Büldân*, Çeviren: Mustafa Fayda, Ankara 1987
- El-Belâzurî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279 / 892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, Cilt I, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
- el-Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyin (ö. 458 / 1066), *es-Sunenu'l-Kubrâ*, Cilt III, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
- el-Bezdevî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 482/1089), *Usûlu'l-Bezdevî*, el-Cildu'l-Evvel, el-Mektebu's-Sanâyî', 1307
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm (ö. 256 / 870), *Sahîhu'l-Buhârî*, Cilt XXII, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
- el-Endelûsî, Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rebbihi (ö. 328 /940), *El-'Ikdu'l-Ferîd*, el-Cuz'u'l-Evvel, Tahkîk: Muhammed Sa'îd el-'Aryân, Dâru'l-Fikr, Tarih Yok
- el-Endelusî, Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, el-Cuz'u's-Sâlis, Tahkîk: Muhammed Sa'îd el-'Uryân, Dâru'l-Fikr, Yer Yok, Tarih Yok
- el-Endulusî, İbn 'Abdirabbih (ö. 327/ 939), *el-İkdu'l-Ferîd*, Cild II, Neşreden: Ahmed Emîn, Ahmed ez-Zayn, İbrâhîm el-Abyârî, İbrâhîm, el-Kâhire 1968.
- el-İsfehânî, Ebû'l-Ferec 'Alî b. el-Huseyn (ö. 356 /967), *Kitâbu'l-Eğânî*, Cilt XVIII, Bulak 1285 h./1869 m.
- el-Kazvinî, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid (ö. 273 / 886), *Sunenu'bni Mâce*, Cilt XII, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
es-Sunen, Cilt I, Tahkîk: Muhammed Fu'âd Abdalbâkî, İstanbul, Tarih Yok
- el-Mâverdî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed b. Habîb (ö. 450 / 1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyetu'd-Dîniyye*, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrût 1985
- el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Alî b. el-Hasan b. Alî (ö. 346 /957), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, Cilt I, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
- Emîn, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, el-Cuz'u'l-Evvel, Beyrût 1351 /1933

- es-Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (ö. 483 /1090), *Usûlu's-Serahsî*, el-Cuz'u'l-Evvel, Tahkik: Ebû'l-Vefâ el-Afğâni, İstanbul 1984
- es-Serahsî, Şemsü'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (ö.490/1096), *Usûlu's-Serahsî*, Cilt II, Tahkik: Ebû'l-Vefâ el-Efğâni, İstanbul 1984
- es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911 / 1505), *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakati'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhat*, Tahkik: Muhammed Ebû Fazl, Yer Yok, 1964
- es-Suyûtî, Celâluddîn b. Kemâliddîn (ö. 911 / 1505), *Ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr (Ed-Durru'l-Mensûr)*, Cilt III, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
, *Târîhu'l-Hulafâ'*, Tahkik: Muhammed Ebû'l-Fadil İbrâhîm, el-Kâhire 1975
- eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs (ö. 204/820), *er-Risâle (İslâm Hukukunun Kaynakları)*, Çevirenler: Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan, Ankara 1996
- eş-Şehristânî, Ebû Feth Muhammed b. Abdilkerîm (ö. 548 / 1153), *el-Milel ve'n-Nihâl*, el-Cuz'u'l-Evvel, Tahkik: 'Abdulemir 'Alî Mehnâ, 'Alî Hasan Faur, Beyrût 1990
- eş-Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *el-Asl*, Cild V, Beyrût 1990
- Muhammed b. Sa'd (ö. 230 /844), *Kitâbu't-Tabakâtu'l-Kebir*, Cilt V, Beyrût 1958
- ez-Zerkâ, Mustafa Ahmed, *el-Fıkhü'l-İslâmî fî Sevbihî'l-Cedîd*, el-Cuz'u'l-Evvel, Dimaşk 1967-1968
, *el-Fıkhü'l-İslâmî fî Sevbihî'l-Cedîd el-Medhalu'l-Fıkhî'l-Âmm*, el-Cuz'u's-Sânî, Dimaşk 1968
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310 /923), *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, el-Cuz'u'l-Hâmis, Tahkik: Muhammed Ebû'l-Fadil İbrâhîm, et-Tab'atu's-Sânî, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır, Tarih Yok
, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Cilt I, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, el-Cuz'u's-Sâlis, et-Tab'atu'l-Ulâ, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1987
, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân (Tefsîru't-Taberî)*, Cilt VIII, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
- et-Tayâlisî, Ebû Dâvud Suleyman b. Dâvud b. Cârud (ö. 204 / 819), *el-Musned*, Cilt VII, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
- Ez-Zubeydî Ebû Bekr Muhammed b. Hasan (ö. 379 / 989), *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, Neşreden: M. Ebû'l-Fadil İbrâhîm, Mısır 1392 /1973
- Furat, Ahmet Subhi, "Önsöz", *Abdurrahmân b. Abî Bekr as-Suyûtî, al-İktirâh fî 'İlm Usûl an-Nahv*, İstanbul 1975-1978.
- George Makdisi, "Şâfiî'nin Hukukî Teoloji Anlayışı: Usûl-i Fıkh'ın Kökenleri ve Önemi, Çeviren: Sami Erdem", *Sünni Paradigmanının Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü*, Hazırlayan: M. Hayri Kirbaşoğlu, Ankara 2000
- Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, Tercüme: Azmi Yüksel, Rahmi Er, Ankara 1993
- Güler, İlhami, "İslami İlimler ve Sosyal Bilimlerin İslamiliği Sorunu", *İslâmiyât*, Cilt 6, Sayı 4, Ekim-Aralık 2003, Ankara 2004

- Güler, Mehmet Nuri, Ebû Hanîfe'nin Hukuk Anlayışının Batılı (Avrupa) Hukuk Ekolleri Arasındaki Yeri -Çözümsel Karşılaştırmalı Hukuk Araştırması-", *İslâmî Araştırmalar, Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, Cilt: 15, Sayı: 1-2, Yıl: 2002, Ankara, Tarih Yok
- , "İslâm Hukuk Usûlü'ndeki Lafzî Yorumlamada Süryânî Etkiler", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Cilt I, Şanlıurfa 2006
- Gündüzöz, Soner, *Arapçada Kelime Türetimi, Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar*, Samsun 2005
- Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, Ankara 1985
- Haçkalı, Abdurrahman "Hanefî Mezhebi İçtihad Geleneğinin Tümdengelimci Yönü Üzerine", *İslâmî Araştırmalar*, Sayı: 1-2, Yıl: 2002
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi II*, Çeviren: Salih Tuğ, İstanbul 1980
- Hasan, İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâmî's-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâ'î*, el-Cuz'u's-Sânî, Beyrût 1964
- Heykel, Muhammed Huseyn, *el-Fârûk 'Umer Radiyallahu Anh*, el-Cuz'u's-Sânî, Beyrût 2007
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi 1*, Çeviren: Salih Tuğ, İstanbul 1980
- İbn Hişâm (218 / 833), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Tahkik: Mustafâ es-Sekâ, İbrâhîm el-Ebyârî,
- İbnu'l-Esîr Ebû'l-Hasan'İzzuddîn 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî (ö. 630 /1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Cilt VI, Neşreden: C. J. Tornberg, Bulak 1290 h./1873 m.
- İbni'l-Esîr İzzuddîn Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed el-Ma'rûf bi- İbni'l-Esîr (ö. 630 /1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Cilt I, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
- İbni Kesîr* Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesîr (ö. 774 /1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm (Tefsîru İbni Kesîr)*, Cilt II, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdâru's-Sânî
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim b. Kuteybe (ö. 276 /889), *el-Ma'ârif*, Tahkik: Servet 'Ukâşe, Dâru'l-Ma'arif, Tarih Yok
- İbn Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643 / 1245), *'Ulûmu'l-Hadîs*, Tahkik: Nûruddîn 'İtr, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1986
- İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk (ö. 385 /955), *el-Fihrist*, Beyrût1398 h./ 1978 m.
- 'İmâd 'Alî 'Abdu's-Semî' Huseyn, *el-Mevâlî ve Davruhum fi'd-Da'veti ilâ Allâhi Te'âlâ*, Beyrût 2004
- Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989
- Kılıç, Mustafa, *Arab Edebiyatında Şuûbiyye*, İstanbul 1992
- Kılıçer, Esad *İslâm Fıkında Re'yy Taraftarları*, Ankara 1961
- Kınar, Kadir, "Kufe Nahiv Ekolünün Kurucusu el-Kisâ'î ve Nahivle İlgili Görüşleri (I)", *Bilimname Düşünce Platformu*, Sayı: XIII, Yıl: 2007/2, Kayseri 2008
- "Kufe Nahiv Ekolünün Kurucusu el-Kisâ'î ve Nahivle İlgili Görüşleri (II)", *Bilimname Düşünce Platformu*, Sayı: XIV, Yıl: 2008/1, Kayseri 2008
- Kırbaçoğlu, Mehmet Hayri, "Şâfi'î'nin er-Risâle'deki Hadisçiliği", *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfi'î'nin Rolü*, Hazırlayan: M. Hayri Kırbaçoğlu, Ankara 2000

- Kızıklı, Salih Zafer, *Arap Grameri Ekolleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005, Basılmamış Doktora Tezi
- Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbelî Mezhebi*, Ankara 2002
- Kutlu, Sönmez *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara 2000
- Koçyiğit, Talat, *Kelamcılarla Hadisciler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1984
- Köprülü, M. Fuad, "İslâmî İlimler, Tefsîr, Hadîs, Fıkıh, Kelâm ve Felsefe, Tarih ve Coğrafya", W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi, Tercüme: M. Fuad Köprülü*, Ankara 1973
- Mahmûd el-Mikdâd, *el-Mevâlî ve Nizâmu'l-Velâ mine'l-Câhiliyye ilâ Avâhiri'l-Asri'l-Umevî*, Dimaşk 1988
- Mehdî el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, Beyrût 1406 / 1986
- Muhammed Bedî' Şerîf, *es-Sirâ' Beyne'l-Mevâlî ve'l-'Arab*, Mısır 1954
- Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, Çeviren: Osman Keskiöğlü, Ankara 1999
- Muhammed Emin İbn Abidîn, "Resmu'l-Mufti", *Mecmuatu Resaili İbn Abidin*, Yer Yok, Tarih Yok
- Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, Çevirenler: Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara 1986
- Şelebî, 'Abdulfazîl, el-Kismu'l-Evvel, Turâsu'l-İslâm, Yer Yok, Tarih Yok
- Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır, Tarih Yok
- Özemre, Ahmet Yüksel, "İslâmiyet'te İlim", *Bilgi, Bilim ve İslâm I*, İSAV, İstanbul 1992
- Ubeydullah b. 'Ömer ed-Debûsî (ö. 430 /1040), *Te'sîsu'n-Nazar*, Nâşir: Zekeriyâ 'Alî Yûsuf, el-Kâhire, Tarih Yok.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Felsefesi*, İstanbul 1983
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 2001
- Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih el-Kâtib el-'Abbâsî el-Ma'rûf bi'l- Ya'kubî (ö. 284 / 897), *Târîhu'l-Ya'kubî*, el-Mucelledu's-Sânî, Dâru Sâdir, Beyrût 1992
- , *Târîhu'l-Ya'kubî*, Cilt I, el-Mektebetu's-Şâmîle, el-İsdâru's-Sânî
- Yaman, Ahmet "Bir Kavram Olarak 'Fıkıh Kâideleri' Ya Da İslam Hukukunun Genel İlkeleri", *Marife*, Yıl: 1 (2001), Sayı: 1, Konya 2001
- Yağan, Halit *Basra Dil Mektebi ve Başlıca Temsilcileri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Erzurum 2002 (Basılmamış Doktora Tezi)
- Yeniçeri, Celâl, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984
- Zeydân, Corcî, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Dördüncü Cilt, Tercüme: Zeki Meğamiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1978
- , *Târîhu't- Temedduni'l-İslâmî*, el-Cuz'u's-Sâlis, Dâru'l-Hilâl, Tarih Yok
- Welhausen, Julius (ö. 1917), *Arap Devletleri ve Sükûtu*, Tercüme: Fikret Işıltan, Ankara 1963